

ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗ

STEPHEN TODD*

Η ΙΔΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ; Πόλη, κράτος και πόλις

Όταν μιλάμε για την αρχαία ελληνική ιστορία, ο νους μας πάει αυτόματα στην Αθήνα και τη Σπάρτη και η εικόνα που έχουμε για τις δυο αυτές κοινότητες αποτελεί ακριβώς το θέμα αυτού εδώ του βιβλίου. Η Αθήνα είναι για μας η πρώτη δημοκρατία του κόσμου, την οποία τα σύγχρονα συστήματα διακυβέρνησης επικαλούνται ως πρότυπό τους. Η Σπάρτη είναι ο αντίποδάς της: το ιδανικό στρατιωτικό κράτος ή ίσως το πρότυπο για τα βρετανικά κολέγια οικοτρόφων.

Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η Σπάρτη και η Αθήνα ήταν δύο ελληνικές πόλεις ανάμεσα σε εκατοντάδες άλλες. Το εθνικό κράτος είναι μια νεότερη εφεύρεση και στην Αρχαιότητα δεν υπήρχε κράτος με το όνομα Ελλάς. Υπήρχε μία ελληνική γλώσσα και ήταν αυτή που αποτελούσε το βασικό γνώρισμα της ελληνικής ταυτότητας: καθόσον μάλιστα ο όρος «βάρβαρος» επιστρατευόταν για να υποδηλώσει τους μη Έλληνες, εκείνους που, αντί να μιλούν κανονικά, έβγαζαν, όταν μιλούσαν, ήχους που οι Έλληνες τους άκουγαν σαν μπαρ μπαρ. Τον πέμπτο και τον τέταρτο π.Χ. αιώνα, η ελληνική γλώσσα μιλιόταν σε όλη την περιοχή που αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές με τη σημερινή Ελλάδα, αν και όχι ακριβώς. Η βόρεια Ελλάδα συμπεριλαμβάνει σήμερα τις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας, αλλά στην Αρχαιότητα, η Θράκη ήταν ολωσδιόλου έξω από τον ελληνικό κόσμο και η θέση της Μακεδονίας ήταν περιθωριακή. Υπήρχαν, ε;άλλου, πανάρχαιες ελληνικές εγκαταστάσεις στις ακτές της δυτικής Τουρκίας (Ιωνία) και στη Μαύρη Θάλασσα, καθώς και στη νότια Ιταλία και τη Σικελία. Αυτή η τελευταία περιοχή ήταν όντως γνωστή στους Ρωμαίους με το ενδεικτικό όνομα Magna Grecia ή «Μεγάλη Ελλάς».

Η γλώσσα δεν ήταν ασφαλώς το μόνο πράγμα που είχαν κοινό οι ελληνικές κοινότητες. Οι Έλληνες που ήθελαν να επικαλεστούν ένα ευρύτερο αίσθημα αλληλεγγύης (όπως κάνουν οι Αθηναίοι όταν απευθύνονται προς τους Σπαρτιάτες στον Ηρόδοτο 8.144) ήταν σε θέση να μιλούν για ενότητα αίματος και για κοινά έθιμα και ιερά. Υπήρχαν όμως και σημαντικές διαφορές. Δεν ήταν μόνο το γεγονός (που επισημαίνεται στον Ηρόδοτο 1.56) ότι η Σπάρτη ήταν δωρική πόλη, ενώ η Αθήνα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιωνική. (Αυτή ήταν κατά βάση μια γλωσσολογική διάκριση, καθώς η δωρική και η ιωνική είναι οι δύο πιο διακεκριμένες διάλεκτοι ανάμεσα σε έξι περίπου διαλεκτικές ομάδες, στις οποίες υποδιαιρούνται κατά κανόνα οι Έλληνες, αλλά μπορεί να αντιστοιχεί και σε μια θεμελιώδη υποδιαίρεση μεταξύ εθνικών υποομάδων.) Πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι η Αθήνα και η Σπάρτη ήταν δύο ανάμεσα σε πολλές ανεξάρτητες πόλεις.

Η λέξη πόλις (πληθ. πόλεις) δεν μπορεί να μεταφραστεί εύκολα, είναι όμως θεμελιώδης για τη μελέτη της αρχαίας Ελλάδας. Η πλησιέστερη αγγλική λέξη είναι city, αυτή όμως αποσιωπά το γεγονός ότι η πόλις δεν περιλάμβανε μονάχα ένα αστικό κέντρο αλλά, επιπροσθέτως, και τη γύρω ύπαιθρο. Επιπλέον, ενώ οι περισσότερες σύγχρονες πόλεις δεν είναι τίποτα παραπάνω από τοπικά διοικητικά κέντρα, η ελληνική πόλις ήταν ένα ανεξάρτητο κράτος

* Ο STEPHEN TODD είναι λέκτορας των Κλασικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Keele. Είναι συγγραφέας του βιβλίου *The Shape of Athenian Law* (1993) [Η μορφή του αθηναϊκού νόμου] και συνεκδότης του *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society* (1990) [Νόμος: Δοκίμια για την αθηναϊκή νομοθεσία, την πολιτική και την κοινωνία].

(εξού και ο συμβατικός, αν και αδέξιος, νεολογισμός πάλη-κράτος). Κάθε πόλις είχε τους δικούς της δημόσιους λειτουργούς, τους δικούς της νόμους, το δικό της ημερολόγιο και το δικαίωμα να κόβει δικό της νόμισμα.

Η Αθήνα στην ελληνική γραμματεία

Το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών μας για την αρχαία Ελλάδα — έως τουλάχιστον τη μακεδονική κατάκτηση επί Φιλίππου και Αλεξάνδρου, η οποία προδιέγραψε τον ελληνιστικό κόσμο — αφορά τη λεγόμενη Κλασική περίοδο: από την απόκρουση δηλαδή της περσικής εισβολής του 480-479 έως και το θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. (Για τους όρους αρχαϊκός, κλασικός και ελληνιστικός δες το Χρονολογικό Πίνακα στην αρχή του βιβλίου.) Στην ιστορία της κλασικής Ελλάδας πρωταγωνιστούν η Αθήνα και η Σπάρτη και επίκεντρό της αποτελεί η μεγάλη σύγκρουση ανάμεσα στις δύο πόλεις, την οποία ονομάζουμε Πελοποννησιακό Πόλεμο (431-404 π.Χ.).

Θα ήταν λάθος να υποθέσουμε πως η Αθήνα και η Σπάρτη ήταν πάντα οι κυρίαρχες δυνάμεις στον ελληνικό κόσμο. Η Κόρινθος ήταν ανέκαθεν εξέχουσα πόλις. Το Άργος υπήρξε κατά διαστήματα στη διάρκεια της Αρχαϊκής περιόδου εξίσου ισχυρό με τη Σπάρτη, αν όχι και ισχυρότερο από αυτήν. Η Θήβα ήταν σχεδόν μια πρώτη σειράς δύναμη, η οποία επρόκειτο να εκτιναχθεί στην κορυφή το πρώτο μισό του τέταρτου αιώνα. Επιπλέον, μολονότι η κυριαρχία της Σπάρτης ήταν ανέκαθεν δεδομένη, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε το 480 π.Χ. να μην τεθεί καν θέμα ως προς το δικαίωμά της να ηγηθεί της ελληνικής αντίστασης εναντίον των Περσών, η δύναμη της Αθήνας ήταν ένα πιο πρόσφατο φαινόμενο.

Η ανερχόμενη σπουδαιότητα της Αθήνας μπορεί να γίνει αντιληπτή, αν δούμε συγκριτικά τη γεωγραφική κατανομή της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής αυτή την περίοδο. Γνωρίζουμε τα ονόματα κάποιων επικών, λυρικών και ελεγειακών ποιητών της Αρχαϊκής περιόδου, παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος του έργου τους έχει χαθεί. Αυτά τα ονόματα σχετίζονται με διάφορα μέρη: με τα νησιά Πάρο και Θάσο (Αρχίλοχος), Κέα (Σιμωνίδης και Βακχυλίδης) και Λέσβο (Σαπφώ, Αλκαίος)· με τις ιωνικές πόλεις Κολοφώνα (Μίμνερος, Ξενοφάνης) και Τέω (Ανακρέων)· και με τις μητροπολιτικές κοινότητες όχι μόνο της Αθήνας (Σόλων) και της Σπάρτης (Αλκμάν, Τυρταίος) αλλά επίσης των Μεγάρων (Θέογνις), της Θήβας (Πίνδαρος) και της γειτονικής Άσκρας (ΗΣίοδος). Κανείς δεν ξέρει αν όντως υπήρξε ο Όμηρος, αλλά το όνομά του συσχετίζεται κατά παράδοση με διάφορα μέρη της Ιωνίας και με νησιά του Αιγαίου πελάγους, ιδιαίτερα με τη Χίο και τη Σμύρνη. Αυτό που έχει σημασία στον πιο πάνω κατάλογο δεν είναι τόσο η λεπτομέρεια όσο η κατανομή: η Αθήνα κατά την Αρχαϊκή περίοδο ήταν ένα κράτος μεταξύ άλλων, αλλά όχι ακόμη το πολιτισμικό κέντρο του ελληνικού κόσμου.

Ο μεγάλος όγκος της σωζόμενης ελληνικής γραμματείας, ωστόσο, —ή πάντως οι συγγραφείς που αποτελούν τον παραδοσιακό γραμματειακό κανόνα— ανήκει στην Κλασική περίοδο και όλοι τους σχεδόν σχετίζονται με την Αθήνα. Το ελληνικό δράμα, για παράδειγμα, είναι κατεξοχήν αθηναϊκό φαινόμενο. Και όχι μόνο επειδή το λογοτεχνικό αυτό γένος φαίνεται να γεννήθηκε εκεί και επειδή οι τραγικοί ποιητές του πέμπτου αιώνα, ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης, καθώς επίσης και οι κωμωδιογράφοι, Αριστοφάνης και Μένανδρος, ήταν όλοι τους Αθηναίοι πολίτες. Αλλά και επειδή τα σωζόμενα έργα τους (με την αξιοσημείωτη εξαίρεση των Βακχών του Ευριπίδη, που γράφτηκαν κατά την αυτοεξορία του στη Μακεδονία) γράφτηκαν για να παρασταθούν στη διάρκεια αθηναϊκών πολιτικοθρησκευτικών εορτών, και αποστολή τους ήταν να διερευνήσουν τη σημασία τού να είσαι Αθηναίος. Το ίδιο ισχύει και για άλλα γραμματειακά γένη: η ελληνική φιλοσοφία φαίνεται να γεννήθηκε αλλού, συγκεκριμένα στην Ιωνία, αλλά από τα τέλη του πέμπτου αιώνα και εξής

κυριαρχήθηκε από Αθηναίους, όπως ο Πλάτωνας (ο πρώτος φιλόσοφος που το έργο του έχει επιβιώσει) ή, εναλλακτικά, από επισκέπτες διανοούμενους που έκαναν έδρα τους την Αθήνα, όπως ο Αριστοτέλης.

Η ιστοριογραφία είναι ένα ακόμη γραμματειακό γένος, για το οποίο η εικόνα μας είναι ελάχιστα πιο σύνθετη. Ο Ηρόδοτος, ο επινοητής της ιστορίας (που γράφει ίσως μέσα στη δεκαετία 110-430), ήταν από την Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας και φαίνεται πως είχε ταξιδέψει σε όλο τον ελληνικό κόσμο και πέρα από αυτόν. Η εξιστόρηση των Περσικών Πολέμων, που καλύπτει ίσο δεύτερο μέρος του έργου του, είναι σε ικανοποιητικό βαθμό αμερόληπτη, αλλά σκοπός του είναι, εν μέρει τουλάχιστον, να ιξηγήσει το νέο φαινόμενο, δηλαδή την άνοδο της Αθήνας (π.χ. 5.66 και 5.78)· και φαίνεται να υιοθετεί τους αθηναϊκούς, κατά πάσα πιθανότητα, ισχυρισμούς, ότι ο δικός τους απaráμιλλος ρόλος στην απόκρουση των Περσών τους έδωσε το δικαίωμα στη μετέπειτα ηγεμονία (7.139). Εξάλλου, ο άμεσος διάδοχός του, ο Θουκυδίδης, ήταν γνήσιος Αθηναίος, πέρασε όμως το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του στην εξορία (424-404 π.Χ.): παρά τον ισχυρισμό του Θουκυδίδα ότι αυτό του πρόσφερε εξαιρετική άνεση στο να δει τα σύγχρονά του γεγονότα και από τις δύο πλευρές (5.26), διατυπώνει αλλού το παράπονο ότι η σπαρτιατική κρυψίνια του στέρησε τη δυνατότητα να αποκαλύψει όσα θα ήθελε για τη Σπάρτη (π.χ. 5.68). Και ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης ήταν, με το δικό του διαφορετικό τρόπο ο καθένας, αθηνοκεντρικοί ιστορικοί.

Εικόνες και αντι-εικόνες

Οι μελετητές της αρχαίας ελληνικής ιστορίας από την Αρχαιότητα ακόμη έχουν την τάση να εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην Κλασική περίοδο, διότι από την περίοδο αυτή προέρχεται ο κύριος όγκος του σωζόμενου γραμματειακού κανόνα: ακόμη και σήμερα, μία από τις αποστολές της ιστορίας είναι να εξασφαλίσει το υπόβαθρο για τα «μεγάλα βιβλία» του γραμματειακού κανόνα. Οι μελετητές της κλασικής ιστορίας τείνουν να εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην Αθήνα, δεδομένου ότι αυτή είναι η κοινωνία στην οποία αναφέρεται το μεγαλύτερο μέρος της σωζόμενης γραμματείας.

Αυτό είναι ενδεχομένως αναπόφευκτο, έχει όμως σοβαρές και επικίνδυνες επιπτώσεις. Είναι πανεύκολο να διαμορφωθεί με βάση την Αθήνα (για την οποία οι γνώσεις μας είναι σχετικά πολλές) η εικόνα μας για το πώς ήταν μια ελληνική πόλις. Η Σπάρτη, από την άλλη, ήταν μια κοινωνία, για την οποία ακόμη και οι σύγχρονοί της Έλληνες ελάχιστα πράγματα γνώριζαν. Ο Ηρόδοτος είδε την Αθήνα και τη Σπάρτη σαν συνεργαζόμενους ανταγωνιστές για την ηγεσία της Ελλάδας (π.χ. 1.56, πρβ. 1.59-68), αλλά θεώρησε τη Σπάρτη τόσο ιδιόρρυθμη ώστε της επιφύλαξε την εθνογραφική μεταχείριση που, κάτω από άλλες συνθήκες, επιφυλάσσει στους μη ελληνικούς λαούς (6.56-60). Ο Θουκυδίδης, όπως είδαμε, βρήκε τους Σπαρτιάτες ανυπόφορα μυστικοπαθείς, αλλά είναι ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος πραγματεύεται τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (όπως θα δούμε στο κεφ. 5) που κάνει τις δύο αυτές κοινωνίες να διεκδικούν ανταγωνιστικά θέση στη σκέψη των αναγνωστών του. Αν η Αθήνα είναι για μας η ιδανική πόλις, τότε η Σπάρτη γίνεται ο αντίποδάς της: μια εναλλακτική μορφή πόλεως, πάνω στην οποία ξεφορτώνουμε και εμείς (κατά το προηγούμενο των μη Σπαρτιατών Ελλήνων) τις δικές μας εικόνες για ό,τι πρόκειται να αποτελέσει το αντίθετο μιας αθηναϊκής εικόνας.

Στην πραγματικότητα, ωστόσο, η Σπάρτη και η Αθήνα ήταν δύο πολύ ασυνήθιστες πόλεις ανάμεσα σε μερικές εκατοντάδες άλλες. Και οι δύο ξεχώριζαν για το μέγεθος, την ισχύ και τις προσόδους τους. Η Αθήνα, για παράδειγμα, φαίνεται πως διέθετε κάπου 30.000 ενήλικους άρρενες πολίτες, αριθμό μεγαλύτερο από οποιαδήποτε άλλη πόλιν της ηπειρωτικής χώρας: η δημογραφική ευρωστία της πόλης τους, όπως και ο πλούτος που αντλούσαν από τα

αργυρωρυχεία του Λαυρίου, έδωσαν στους Αθηναίους τη δυνατότητα να ελέγξουν, κατά το μεγαλύτερο μέρος του πέμπτου αιώνα, μια συμμαχία από συμμάχους-υπηκόους. Αλλά η αριθμητική δύναμη των πολιτών ήταν εφικτή χάρη στην κατοχή μιας ασυνήθιστα εκτεταμένης επικράτειας, που κάλυπτε ολόκληρη την επιφάνεια της χερσονήσου της Αττικής (περίπου 1.000 τετραγωνικά μίλια ή 2.400 τετραγωνικά χιλιόμετρα). Εκ πρώτης όψεως, η σχέση της Αθήνας με την Αττική θα μπορούσε να φανεί ανάλογη με τη θέση που κατείχε η Θήβα μέσα στη βοιωτική πεδιάδα, στην πραγματικότητα όμως υπήρχε καίρια διαφορά. Η Θήβα ήταν μόνο μία από την πλειάδα των πόλεων της Βοιωτίας και αγωνιζόταν συνεχώς για να διατηρήσει την ηγετική της θέση στη βοιωτική ομοσπονδία· όποτε η Θήβα ήταν ανίσχυρη, ήταν γιατί οι άλλες βοιωτικές πόλεις είχαν επιτύχει να αμφισβητήσουν την ηγετική της θέση ή να αποστατήσουν. Αντίθετα, ολόκληρη η Αττική ήταν η πόλις της Αθήνας. Ο συνοικισμός (ενοποίηση) της Αττικής ήταν ο θρυλούμενος άθλος του μυθικού ήρωα Θησέα και αυτό είχε συμβεί τόσο παλιά ώστε ήταν αδιανόητο για τους κατοίκους των αττικών χωριών (που ήταν Αθηναίοι και οι ίδιοι) να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους από την Αθήνα.

Η δύναμη της Σπάρτης, εξάλλου, βασιζόταν όχι στο πλήθος του σώματος των πολιτών της (που, από ό,τι φαίνεται, ουδέποτε ξεπέρασε τους 10.000 ενήλικους άρρενες και που μειωνόταν προοδευτικά και θεαματικά στην πορεία του χρόνου) αλλά στον τρόπο με τον οποίο αυτοί αντλούσαν τον πλούτο τους. Σε αντίθεση με οποιαδήποτε άλλη πόλη στον ελληνικό κόσμο, έως, τουλάχιστον, την άνοδο της Μακεδονίας τον τέταρτο αιώνα, η Σπάρτη επιδόθηκε σε άμεσο επεκτατισμό. Από αμνημονεύτων χρόνων η σπαρτιατική μητρόπολη της Λακωνίας (η περιοχή γύρω από τη Λακεδαίμονα που επισήμως ονομαζόταν Σπάρτη) είχε καλλιεργηθεί από ειλώτες ή αγροτικούς δούλους, οι οποίοι υπηρετούσαν Σπαρτιάτες κυρίους. Κατά την Αρχαϊκή περίοδο, ωστόσο, οι Σπαρτιάτες είχαν κατακτήσει τη γειτονική κοιλάδα της Μεσσηνίας, στην άλλη πλευρά της οροσειράς του Ταΰγετου· είχαν μοιράσει μεταξύ τους τη γη και είχαν υποβιβάσει και τους γηγενείς κατοίκους της Μεσσηνίας στη θέση των ειλώτων. Κατά συνέπεια, είχαν την πολυτέλεια να περιορίσουν την ιδιότητα του Σπαρτιάτη (του πολίτη με πλήρη πολιτικά δικαιώματα) σε εκείνους που διέθεταν αρκετή γη, ώστε να μπορούν να αφιερώνουν όλο τους το χρόνο στη στρατιωτική εκπαίδευση ως απουσιάζοντες γαιοκτήμονες. (Οι επιπτώσεις αυτής της τακτικής στη δομή της σπαρτιατικής κοινωνίας θα εξεταστούν στο κεφ. 3 και οι διαφορετικοί τύποι του σπαρτιατικού και του αθηναϊκού επεκτατισμού στο κεφ. 2) Το δημογραφικό τους έλλειμμα οι Σπαρτιάτες το αναπλήρωναν με το να διατηρούν το μοναδικό επαγγελματικό στρατό στην Ελλάδα. Αυτός μπορούσε να ενισχυθεί σε περίπτωση ανάγκης με τη στρατολόγηση πολιτοφυλάκων από τους συμμάχους-υπηκόους τους σε όλη την Πελοπόννησο.

Τα αρνητικά της δημοκρατίας

Το πιο εντυπωσιακό πράγμα σχετικά με την Αθήνα, ωστόσο, δεν ήταν ούτε η έκταση ούτε η δύναμή της αλλά η κοινωνική και, κυρίως, η πολιτική της δομή. Η Αθήνα ήταν μια δημοκρατία, και δε θα πρέπει διόλου να ξεχνάμε πόση σύγχυση προκαλούσε αυτό στους συγχρόνους της. Ζούμε σε έναν κόσμο στον οποίο ο καθένας ισχυρίζεται πως είναι δημοκράτης. Στην πραγματικότητα, η λέξη «δημοκρατία» έχει χάσει μεγάλο μέρος της σημασίας της και χρησιμεύει απλώς για να υποδηλώσει καθεστώτα τα οποία ο ομιλητής γενικώς εγκρίνει. (Αυτός είναι ένας λόγος που μας δυσκολεύει τόσο πολύ να συμβιβαστούμε με την ιδέα μιας δημοκρατίας που είναι ιμπεριαλιστική.) Στην κλασική Ελλάδα, εντούτοις, η δημοκρατία ήταν ένα ιδιαίτερο σύστημα που εφαρμοζόταν στην Αθήνα και σε μερικές άλλες πόλεις υπό αθηναϊκή επιρροή. Η άμεση δημοκρατία στην Αθήνα ήταν, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο 4, πολύ πιο ριζοσπαστική από οποιαδήποτε σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Ενέπνεε

αντιπάθεια και δυσπιστία όχι μόνο στους άλλους Έλληνες αλλά και στην αθηναϊκή ανώτερη τάξη. Και το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της σωζόμενης γραμματείας γράφτηκε από και για τους Αθηναίους της ανώτερης τάξης μάς δυσκολεύει εξαιρετικά να ανασυνθέσουμε μια θετική εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Η Αθήνα, λοιπόν, στα μάτια των μορφωμένων συγχρόνων της (πολλοί από τους οποίους ήταν Αθηναίοι) δεν αποτελούσε και τόσο παράδειγμα προς μίμηση όσο μια φοβερή προειδοποίηση για τους κινδύνους της οχλοκρατίας. Μερικοί τουλάχιστον από τους πιο απροκάλυπτους επικριτές της θα προτιμούσαν να ζουν σε μια κοινωνία σαν τη σπαρτιατική, στην οποία η εξουσία περιοριζόταν σ' εκείνους που διέθεταν πλούτο και μορφωτικό επίπεδο. Το αυτονόητο όνομα για ένα τέτοιο σύστημα ήταν ολιγαρχία (δηλαδή «εξουσία των ολίγων») —ή, για να χρησιμοποιήσουμε εναλλακτικά έναν αβρό όρο, αριστοκρατία («εξουσία των αρίστων»). Ωστόσο, οι επίδοξοι ολιγαρχικοί περιέπεσαν σε ανυποληψία από τη βαναυσότητα της αποτυχημένης απόπειρας για επιβολή ολιγαρχικού καθεστώτος στην Αθήνα το 411 και κυρίως το 404/3 π.Χ., ενώ η διαβόητη κρυψίνια της σπαρτιατικής κοινωνίας άφηνε τη φαντασία αχαλίνωτη να πλάθει για τη Σπάρτη όχι απλώς μια εικόνα αλλά μια εξιδανικευμένη εικόνα, διαμετρικά αντίθετη από μια αθηναϊκή. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, βρίσκουμε πολιτικούς στοχαστές προς το τέλος του τέταρτου αιώνα να διατυπώνουν τις επιφυλάξεις τους για τη δημοκρατία, υποστηρίζοντας πως ο καλύτερος τύπος πολιτεύματος, τον οποίο θα μπορούσε να έχει κανείς, ήταν ένα «μεικτό» πολίτευμα —έναν μυστικιστικός συγκερασμός των τριών καθιερωμένων μορφών πολιτεύματος, της μοναρχίας, της ολιγαρχίας (ή «αριστοκρατίας») και της δημοκρατίας— και αποδίδοντάς το αυθαιρέτως στη Σπάρτη. Ο Αριστοτέλης (Πολιτικά 2.6 = 1265b35-42) αποκαλύπτει το κύριο πρόβλημα που παρουσιάζει μια τέτοια θεωρητικολογία: ότι κανείς δε θα μπορούσε να προσδιορίσει επακριβώς τα υποτιθέμενα δημοκρατικά χαρακτηριστικά στο πολίτευμα της Σπάρτης. (Ένα μεταγενέστερο παράδειγμα θεωρίας μεικτού πολιτεύματος θα συζητηθεί στο κεφ. 7.)

Μας είναι εύκολο να ξεχνάμε πόσο αντέχουν στο χρόνο τέτοιου είδους συναισθήματα. Μόνο μέσα στα τελευταία εκατό χρόνια η δημοκρατία έχει απαλλαγεί από το στίγμα της. Ακόμη και στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα δεν ήταν η δημοκρατική Αθήνα αλλά η ρεπουμπλικανική Ρώμη που τραβούσε την προσοχή των πολιτικών μεταρρυθμιστών. Αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό στο σύνταγμα των ΗΠΑ, το οποίο γράφτηκε το 1787 και ίο οποίο αντικατοπτρίζει περισσότερο ρωμαϊκά παρά ελληνικά πρότυπα (όπως αποδεικνύεται, για παράδειγμα, από τη χρήση του λατινικού όρου «Senate» για να υποδηλώσει ένα από τα σώματα << του Κογκρέσου). Η Σπάρτη, εξάλλου, ήταν τόσο λίγο γνωστή, ώστε μπορούσε να λειτουργήσει ως υπόδειγμα για οποιοδήποτε υπαρκτό και επιθυμητό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, από την επαναστατική Γαλλία ως τη ναζιστική Γερμανία.

Στο τέλος του εικοστού αιώνα, οι εικόνες μας είναι πολύ διαφορετικές. Η Αθήνα (παρά τον αθηναϊκό επεκτατισμό) είναι δημοκρατική και καλή· η Σπάρτη είναι κακή και ολοκληρωτική. Και πάλι, όμως, είναι η εικόνα, όσο και η πραγματικότητα, εκείνο που αντιμετωπίζουμε και είναι η ιστορία αυτών των εικόνων που αποτελεί το επίκεντρο αυτού του βιβλίου.

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Οικοδομώντας την πόλιν

Στη ροή της εισαγωγής του ο Θουκυδίδης παρατηρεί πως τα υλικά απομεινάρια ερειπωμένων πόλεων (μιλά για τις Μυκήνες του Αγαμέμνονα) δεν αντιστοιχούν απαραίτητα στις πραγματικές τους δυνάμεις:

Αν επρόκειτο να εγκαταλειφθεί η Σπάρτη και να μείνουν μόνο οι ναοί και τα θεμέλια των χτισμάτων, νομίζω πως με το πέρασμα του χρόνου εκείνοι που έρχονται μετά από εμάς θα αμφέβαλλαν κατά πόσον η δύναμή της ήταν όντως ανάλογη με τη φήμη της. Και όμως, οι Σπαρτιάτες διαφεντεύουν τα δύο πέμπτα της Πελοποννήσου και είναι επικεφαλής όχι μόνο ολόκληρης της Πελοποννήσου αλλά και πολλών συμμάχων έξω από αυτήν. Ωστόσο, καθώς η πόλις δεν έχει οργανωθεί σε ενιαία βάση και δε διαθέτει πλούσιους ναούς και μνημεία, αλλά αποτελείται από μια ομάδα χωριών, όπως συνηθιζόταν στην πρώιμη Ελλάδα, θα φαινόταν σχετικά ασήμαντη —ενώ αν η Αθήνα πάθαινε το ίδιο κακό, τότε κάποιος θα φανταζόταν, βάσει των όσων θα έβλεπε, πως η πόλη ήταν δύο φορές πιο ισχυρή από όσο πραγματικά είναι.

(Θουκυδίδης, 1.10)

Εκ πρώτης όψεως, αυτή η εξαιρετικά διορατική επισήμανση επιβεβαιώνεται από μια ματιά στη σύγχρονη σχεδιαστική αποτύπωση της αρχαίας Σπάρτης, αν και πρέπει να παραδεχτούμε πως οι γνώσεις μας είναι ανεπαρκείς. Στη Σπάρτη έχει πραγματοποιηθεί πολύ λιγότερη αρχαιολογική έρευνα από όση στην Αθήνα και ενδεχομένως πολλά πράγματα μένουν να ανακαλυφθούν και να προσδιοριστούν. Γεγονός είναι πάντως ότι ο χάρτης είναι σχεδόν γυμνός και πολλά από τα στοιχεία του είναι μι ι(κλασικά, τουλάχιστον στην παρούσα μορφή τους. Φαίνεται, για παράδειγμα, ότι υπήρξε ένας υστεροαρχαϊκός ναός στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, αλλά ο ναός που υπάρχει σήμερα είναι ελληνιστικός και το θέατρο είναι ρωμαϊκό (η σπουδαιότητα αυτού του κτιριακού συμπλέγματος εξετάζεται στο κεφ. 7). Ακόμη λιγότερο κλασικά είναι τα τείχη, τα οποία ανεγέρθηκαν για πρώτη φορά στα χρόνια του Νάβη, τυράννου της Ελληνιστικής εποχής (.’00 π.Χ. περίπου). Στα χρόνια του Θουκυδίδη, και πολύ αργότερα, η πόλις της Σπάρτης ήταν ατείχιστη και την αποτελούσαν πέντε ξεχωριστά χωριά: ένα από αυτά (οι Αμύκλες) ήταν πολύ μακριά από τα άλλα τέσσερα (την Κυνόσουρα, τις Λίμνες, τη Μεσόα και την Πιτάνη), με αποτέλεσμα να παραμείνει εκτός των τειχών, όταν αυτά τελικώς κατασκευάστηκαν.

Η κλασική Σπάρτη ήταν, λοιπόν, μια επιδεικτικά μη επιδεικτική πόλη. Τείχη στην Αρχαιότητα χτίζονταν για δύο λόγους: για να προσφέρουν προστασία αλλά και για να επιδείξουν τον πλούτο μιας κοινότητας, που μπορούσε να ανταποκριθεί στο κόστος της ανέγερσής τους. Με το να μην έχει τείχη η Σπάρτη διακήρυσσε ανοιχτά την περιφρόνησή της για τέτοιες επιδείξεις πλούτου. Τόνιζε ακόμη πως δεν της χρειαζόταν τεχνητή προστασία. Όταν οι Θηβαίοι εισέβαλαν στη Λακωνία, μετά την αποφασιστική νίκη τους στα Λεύκτρα το 371 π.Χ., ήταν η πρώτη φορά μέσα σε περισσότερα από τριακόσια χρόνια που ένας ξένος εχθρός είχε διασχίσει ένοπλος σπαρτιατικό έδαφος — εξού και ο παραδοσιακός ισχυρισμός των Σπαρτιατών ότι όλες τις μάχες τους τις είχαν δώσει σε εχθρικό έδαφος (βλ. Πλούταρχος, Αγησίλαος 31, για το ίδιο ευφυολόγημα σε δύο εκδοχές). Από την άποψη αυτή, πραγματικά, στη Σπάρτη μάλλον παρά στην Αθήνα ταίριαζε ο πειστικός ορισμός που έδωσε το 413 π.Χ. ο ηττημένος Αθηναίος στρατηγός Νικίας στο αποκομμένο στη Σικελία και καταπτοημένο στρατεύμά του (το αποτελούμενο βέβαια αποκλειστικά από άντρες): «είναι οι άντρες που κάνουν την πόλιν και όχι τα τείχη και τα πλοία τα άδεια από άντρες» (Θουκ. 7.77).

Σπάρτη: κατάκτηση και ηγεμονία

Στο χωρίο που παρατέθηκε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, ο Θουκυδίδης κάνει διάκριση ανάμεσα στα δυο πέμπτα της Πελοποννήσου που οι Σπαρτιάτες τα «διαφεντεύουν» (νέμονται) και στο υπόλοιπο, του οποίου «είναι επικεφαλής» {ηγούνται}. Αυτό αντικατοπτρίζει τη διάκριση που έγινε προγραμματικά στο κεφάλαιο 1 ανάμεσα σε εθνική ή κατακτημένη επικράτεια (Λακωνία και Μεσσηνία αντίστοιχα, που μαζί συναποτελούν τα δυο πέμπτα της

Πελοποννήσου και όλο το νότιο τμήμα της) και συμμάχους-υπηκόους (που αποτελούν το υπόλοιπο).

Οι λεπτομέρειες για το πώς κατακτήθηκε η Μεσσηνία από τους Σπαρτιάτες χάνονται στην αχλή της αρχαϊκής προϊστορίας. Κάτι που φιλοδοξεί να είναι μια συνολική εξιστόρηση των γεγονότων αυτών ανήκει στο γεωγράφο Πausανία, συγγραφέα του δεύτερου μ.Χ. αιώνα, αλλά οι άθλοι τους οποίους αυτός αποδίδει στους ήρωες της υποτιθέμενης μεσσηνιακής αντίστασης, Αριστομένη και Αριστόδημο, είναι σαφώς φανταστικοί, παρά την πλαστή ακρίβεια ή ίσως εξαιτίας της ακρίβειας με την οποία χρονολογεί το θάνατό τους, το 724 π.Χ. του ενός (Pausan. 4.13) και το 668 π.Χ. του άλλου (Pausan. 4.23) αντίστοιχα. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε κατηγορηματικά την πηγή του Pausanία ως προς αυτά και το μόνο πράγμα στην αφήγησή του για το οποίο υπάρχουν ενισχυτικές μαρτυρίες είναι ότι όντως η Μεσσηνία φαίνεται να κατακτήθηκε σε δύο φάσεις: σώζονται μερικά αποσπάσματα του Τυρταίου, πολεμικού ποιητή των μέσων του έβδομου αιώνα, τα οποία αποσκοπούν στο να εμψυχώσουν τους Σπαρτιάτες ακροατές του, προκειμένου αυτοί να αντιμετωπίσουν προφανώς μια ανταρσία (είναι ο λεγόμενος «Δεύτερος Μεσσηνιακός πόλεμος»), με ιστορίες για το πώς οι παππούδες τους είχαν αρχικά προσαρτήσει τη Μεσσηνία. Ένα χρήσιμο συμπέρασμα που θα μπορούσε ίσως να βγάλει κανείς από την αφήγηση του Pausanία είναι ότι κάποιος στην Αρχαιότητα θεώρησε πως άξιζε τον κόπο να χαλκεύσει μια ιστορία περί μεσσηνιακής αντίστασης —πιθανότατα μετά το 369 π.Χ., όταν η Μεσσήνη (όπως θα δούμε στο κεφ. 6) αποκαταστάθηκε από τους Θηβαίους ως ανεξάρτητη πόλις. Η διαφορά ανάμεσα στους είλωτες (αγροτικούς δούλους) της Μεσσηνίας και εκείνους της Λακωνίας ήταν ότι οι πρώτοι διατήρησαν μια πατροπαράδοτη λαϊκή ανάμνηση της εποχής που ήταν ελεύθεροι από τους Σπαρτιάτες.

Η πρώτη σωζόμενη αφηγηματική περιγραφή του σπαρτιατικού ιμπεριαλισμού είναι εκείνη του Ηρόδοτου (1.65-68) και είναι εντυπωσιακό ότι αυτός δε λέει σ' αυτήν λέξη για τη Μεσσηνία. Επικεντρώνεται, αντίθετα, στον τρόπο με τον οποίο η Σπάρτη μεταχειρίστηκε την Τεγέα, τη νοτιότερη πόλη του αρκαδικού οροπεδίου στην κεντρική Πελοπόννησο, και, άρα, αυτόνοτο επόμενο στόχο του σπαρτιατικού επεκτατισμού. Ο Ηρόδοτος αφηγείται μια συναρπαστική ιστορία για το πώς οι Σπαρτιάτες, ακολουθώντας έναν τυπικά αμφίσημο χρησμό, είχαν ηττηθεί κατά την πρώτη τους επίθεση στη «μάχη των πέδων» (που ονομάστηκε έτσι, γιατί οι Σπαρτιάτες είχαν κουβαλήσει μαζί τους αλυσίδες στη μάχη, με σκοπό προφανώς να υποδουλώσουν τους Τεγεάτες σαν τους Μεσσηνίους)· ακολουθώντας έναν άλλο χρησμό, ένας Σπαρτιάτης πράκτορας είχε ανακαλύψει και μεταφέρει από την Τεγέα στη Σπάρτη ένα νεκρό σώμα, υποστηρίζοντας πως ήταν το σώμα του ήρωα Ορέστη, και οι Σπαρτιάτες είχαν στη συνέχεια καταφέρει όχι να υποτάξουν τους Τεγεάτες αλλά να τους εξαναγκάσουν να συμμαχήσουν μαζί τους. Αυτό αποτέλεσε υπόδειγμα δράσης και γύρω στο 550 π.Χ. οι Σπαρτιάτες είχαν υποβιβάσει τις περισσότερες πόλεις της Πελοποννήσου στη θέση συμμάχων-υπηκόων.

Μένουμε με την απορία πόση αλήθεια περιέχει αυτή η ιστορία ή σε ποιο βαθμό αντιπροσωπεύει απλώς τον τρόπο με τον οποίο οι Σπαρτιάτες του πέμπτου αιώνα εξηγούσαν στον Ηρόδοτο κάτι που φαίνεται πως ήταν μια γνήσια αλλαγή πολιτικής. Στην ελληνική μυθολογία την ηρωική εποχή είχε ακολουθήσει η δωρική εισβολή στην Πελοπόννησο. Οι Σπαρτιάτες της ιστορικής περιόδου μπορούσαν να πιστεύουν πως ήταν απόγονοι των Δωριέων εισβολέων, προορισμένοι να κυριαρχούν διά της εισβολής. Η ίδια η Σπάρτη, ωστόσο, είχε διατελέσει σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο: ήταν η πατρίδα της Ελένης (της διασημότητας του Τρωικού Πολέμου) και του συζύγου που αυτή εγκατέλειψε, του Μενέλαου, αδερφού του Αγαμέμνονα, του μεγάλου Αχαιού βασιλιά των Μυκηνών.

Ο Ορέστης ήταν γιος και διάδοχος του Αγαμέμνονα. Με την οικειοποίηση των λειψάνων του οι Σπαρτιάτες έδειχναν πως δεν ήταν απλώς Δωριείς κατακτητές (όπως στη Λακωνία και

τη Μεσσηνία) αλλά και η αρχαιότερη αχαιϊκή δύναμη μέσα στην Πελοπόννησο, πράγμα που τους έδινε το δικαίωμα της ηγεμονίας ή της αρχηγίας. Οι πόλεις της κεντρικής και της βόρειας Πελοποννήσου υποχρεώθηκαν σταδιακά να ενδώσουν σ' αυτή την αξίωση, και αυτό που οι σύγχρονοι ιστορικοί ορίζουν ως «Πελοποννησιακή Συμμαχία» ήταν μια σειρά από συμμαχίες, με τις οποίες μεμονωμένες πόλεις δεσμεύονταν να αναγνωρίζουν την ηγεσία της Σπάρτης σε περίπτωση πολέμου. Εκ πρώτης όψεως, αυτή η νέα πολιτική ηγεμονικού ιμπεριαλισμού φαίνεται πολύ πιο ήπια από τις προγενέστερες εδαφικές κατακτήσεις· και οι συμμαχικές πόλεις είχαν θεωρητικά το δικαίωμα της εσωτερικής αυτοδιοίκησης. Οι συμμαχίες, ωστόσο, ήταν ανισομερείς και, παρόλο που οι σύμμαχοι φαίνεται πως είχαν κάποια συλλογική φωνή στο πλαίσιο μιας Ομοσπονδιακής Συνέλευσης, οι Σπαρτιάτες ήταν εκείνοι (όπως φαίνεται στο Θουκ. 1.66-88) που αποφάσιζαν στην πραγματικότητα την ακολουθητέα πολιτική.

Η Σπάρτη αυτοπροσδιοριζόταν ως μια συντηρητική δύναμη, της οποίας η ασφάλεια ήταν αποτέλεσμα της αρμονίας που επικρατούσε ανάμεσα στους πολίτες της. Όπως οι περισσότερες όψεις της εικόνας που είχε η Σπάρτη για τον εαυτό της, οι ισχυρισμοί της αυτοί ήταν μόνο εν μέρει αληθινοί. Πρωταρχική σφαίρα επιρροής της Σπάρτης ήταν η Πελοπόννησος, και αυτός φαίνεται πως υπήρξε ο λόγος (ή ίσως η δικαιολογία) που επέτρεψε στους Αθηναίους να ηγηθούν της δήθεν συμμαχίας των νησιωτικών πόλεων εναντίον της Περσίας από το 478 π.Χ., γεγονός που αποτέλεσε τη βάση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Παρ' όλα αυτά, οι Σπαρτιάτες ήταν έτοιμοι, όταν αυτό τους εξυπηρετούσε, να πραγματοποιούν επεμβάσεις και εκτός Πελοποννήσου. Η ανάληψη της ηγεσίας από τη Σπάρτη κατά την απόκρουση της περσικής εισβολής του 480-479 ήταν δυνατό να προβληθεί ως ενέργεια προληπτική υπέρ της απειλούμενης Πελοποννήσου· αλλά, κατά την τελευταία δεκαετία του έκτου αιώνα, η Αθήνα — που ήταν σαφώς εκτός Πελοποννήσου— είχε υποστεί τρεις εισβολές και είχε απειληθεί με μία ακόμη από τους Σπαρτιάτες (Ηρόδοτος 5.62-5, 5.70-3, 5.74-6 και πρβ. 5.90-2). Σε μία από αυτές τις περιπτώσεις, ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Κλεομένης, όταν η ιέρεια τού απαγόρευσε την είσοδο σε ναό, που ήταν άβατος για τους Δωριείς, λέγεται πως απάντησε ότι εκείνος ήταν «Αχαιός και όχι Δωριεύς» (Ηρόδοτος 5.72), ευφυολόγημα που είναι αποκαλυπτικό σε δύο επίπεδα. Κατά την άποψή του, η πολιτική μιας αχαιϊκής ηγεσίας τού δίνει το δικαίωμα να επεμβαίνει όχι μόνο στην Πελοπόννησο αλλά σε όλη την Ελλάδα. Επιπλέον, αυτή είναι μια ευκαιρία για τον Κλεομένη να διαφοροποιηθεί από τον ετεροθαλή αδερφό του, τον οποίο από ό,τι φαίνεται αντιπαθούσε και ο οποίος ονομαζόταν Δωριεύς, όνομα που υποδηλώνει ίσως μια διαφορά πολιτικής στο πλαίσιο κάποιας ενδοοικογενειακής διένεξης.

Ο Θουκυδίδης περιγράφει τους Σπαρτιάτες ως «παραδοσιακά διατακτικούς να εμπλακούν σε πόλεμο, εκτός και αν εξαναγκάζονταν» (1.118). Το θεματικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο διατυπώνεται αυτό το σχόλιο —που δεν αποκλείεται και να αποτελεί μέρος του σπαρτιατικού μύθου— αφορά την απροθυμία της Σπάρτης να αντισταθεί στον αθηναϊκό επεκτατισμό κατά τη διάρκεια της περιόδου 478-431 π.Χ. Αλλά το τι ακριβώς αποτελεί ζωτικό εθνικό συμφέρον είναι κρίση υποκειμενική. Ο Θουκυδίδης, στην επόμενη πρότασή του, παραδέχεται πως οι Σπαρτιάτες είχαν εμπλακεί σε τοπικούς πολέμους κατά την περίοδο αυτή: ανάμεσα σ' αυτούς ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, η μεγάλη εξέγερση των ειλώντων της δεκαετίας του 460, και από μια ευκαιριακή παρατήρηση του Ηροδότου (9.35) συνάγεται ότι, μεταξύ του 478 μ.π.Χ. του 465 περίπου π.Χ., έγιναν δυο μεγάλες μάχες στην Τεγέα και στους Διπαιείς εναντίον συμμάχων-υπηκόων, που προσπαθούσαν να αποσκιρτήσουν από την Πελοποννησιακή συμμαχία.

Αθήνα: συμμαχία και αυτοκρατορία

Κατά την εποχή της περσικής εισβολής του 480-479 π.Χ., η Σπάρτη ήταν ήδη μια καθιερωμένη ιμπεριαλιστική δύναμη. Ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, αντίθετα, ήταν νέο φαινόμενο, το οποίο αναπτύχθηκε ραγδαία σε απάντηση μιας αντίληψης περί συνεχιζόμενης περσικής απειλής μετά το 478. Το έτος αυτό οι Αθηναίοι, που είχαν διαθέσει τον κύριο όγκο του ελληνικού στόλου για την απόκρουση των εισβολέων, προσκλήθηκαν να ηγηθούν ενός οιονεί συνασπισμού ναυτικών πόλεων. Στους στόχους εκείνων που πήραν μέρος συμπεριλαμβάνονταν η ελευθερία εκείνων των πόλεων που ήταν ακόμη υπό περσική κατοχή, η αντεκδίκηση για τις καταστροφές που είχαν προκαλέσει οι Πέρσες στην Ελλάδα και η εξασφάλιση αλληλοπροστασίας σε περίπτωση μελλοντικής απειλής. Μας είναι αδύνατο σήμερα να προσδιορίσουμε πώς ακριβώς ισορροπούσαν μεταξύ τους αυτοί οι σκοποί και ενδέχεται αυτό να μην ήταν ούτε και τότε σαφώς ξεκαθαρισμένο.

Η δύναμη της Αθήνας, σε αντίθεση με εκείνη της Σπάρτης, στηριζόταν στο στόλο της. Ενώ οι υπήκοοι-σύμμαχοι της Σπάρτης κατείχαν μια χερσαία περιοχή (την Πελοπόννησο), το γεωγραφικό κέντρο της αθηναϊκής αυτοκρατορικής ισχύος ήταν πάντοτε τα νησιά και κυρίως η ακτογραμμή του Αιγαίου. Αυτό διατηρήθηκε από τότε που έγινε η επιτυχημένη προσπάθεια απελευθέρωσης των ιωνικών ακτών της Μικράς Ασίας από τους Πέρσες κατά τη δεκαετία του 470 και τις αρχές της δεκαετίας του 460 έως τις αποστασίες που ακολούθησαν τη σικελική καταστροφή το 413 π.Χ. και οι οποίες προδιέγραψαν την πτώση της Αθήνας και την κατάρρευση της αυτοκρατορίας το 404. Για την ακρίβεια, έγινε τη δεκαετία του 450 μια απόπειρα για ηπειρωτική επέκταση σε βάρος της Θήβας και των Μεγάρων (και συγχρόνως για υπερπόντια με την αποστολή βοήθειας σε κάποιον Αιγύπτιο ιθαγενή που είχε επαναστατήσει κατά των Περσών), αλλά τα πειράματα αυτά σύντομα εγκαταλείφθηκαν ύστερα από την κατάρρευση της αιγυπτιακής επανάστασης το 454 π.Χ. και την αποστασία των Μεγάρων και της Θήβας γύρω στο 447 π.Χ. Συγχρόνως, ωστόσο, η οικονομική βάση της αθηναϊκής ισχύος όλο και περισσότερο επικεντρωνόταν στην Αθήνα. Το 454 π.Χ., το συμμαχικό θησαυροφυλάκιο μεταφέρθηκε από το ιερό νησί της Δήλου, που βρίσκεται στο κεντρικό Αιγαίο, στην ίδια την Αθήνα, με το πρόσχημα προφανώς ότι εκεί θα ήταν ασφαλέστερο από κάθε απειλή επικείμενη λόγω της αιγυπτιακής καταστροφής.

Ο τύπος του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού ήταν πολύ διαφορετικός από εκείνον της Σπάρτης. Έχουμε δει πώς οι Σπαρτιάτες καλλιεργούσαν για τον εαυτό τους μια εικόνα αρχαϊζουσας αυστηρότητας (απουσία αστικής οχύρωσης κτλ.) και πώς απαιτούσαν στρατιωτική υπηρεσία από τους συμάχους τους. Τα πλοία, εξάλλου, ήταν πολύ δαπανηρά για να συντηρηθούν και, κυρίως, να αντικατασταθούν σε περίπτωση απώλειας ή βλάβης, γι' αυτό και εξαρχής πολλές από τις ναυτικές συμμαχικές πόλεις (μερικές δεν ήταν μεγαλύτερες από ψαροχώρια) κατέβαλλαν στην Αθήνα, έναντι των υποχρεώσεών τους, χρηματικές συνεισφορές. Υπήρξε επιπλέον μια σταδιακή και (φαίνεται) ισχυρή τάση εθελοντικής αλλαγής, ώσπου, περί το 440, οι μόνοι που συνεισέφεραν πλοία στη συμμαχία εκτός από τους Αθηναίους ήταν η Λέσβος, η Χίος και η Σάμος, τα τρία μεγαλύτερα νησιωτικά κράτη.

Το σύστημα των χρηματικών εισφορών έδωσε στην Αθήνα τη δυνατότητα να κάνει επίδειξη της αυτοκρατορικής της ισχύος. Η Αθήνα ήταν εξαρχής πλούσια πόλη και η εισροή των αυτοκρατορικών της προσόδων της εξασφάλισε πλούτο χωρίς προηγούμενο: η ελληνική λέξη φόρος (δηλαδή «εισφορά») απέκτησε σταδιακά σημασία ανάλογη με εκείνη που έχει η αγγλική λέξη «tribute» (φόρος υποτέλειας), με την οποία μεταφράζεται συμβατικά.

Για την παγίωση και την ανάπτυξη της αθηναϊκής αυτοκρατορικής ισχύος υπάρχουν απείρως περισσότερες πληροφορίες σε σύγκριση με τη Σπάρτη, αλλά η υπερπληροφόρηση δημιουργεί δικά της προβλήματα. Επιβιώνει κάποιο σύγχρονο με τα γεγονότα πληροφοριακό υλικό με τη μορφή επιγραφών χαραγμένων σε πέτρα, και τόσο το γεγονός αυτό όσο και οι λεπτομέρειές του μπορεί να έχουν τη σημασία τους. Οι Αθηναίοι, όπως είδαμε, μετέφεραν το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο από τη Δήλο στην Αθήνα το 454 π.Χ.: αυτή τη χρονιά

αρχίζει μια ετήσια ακολουθία κειμένων, που είναι γνωστά ως Αθηναϊκοί Φορολογικοί Κατάλογοι (ΑΦΚ)*, αν και αυτό που αποτυπώνεται σ' αυτούς είναι το ένα έκτο του φόρου κάθε πόλης, το οποίο αποτελούσε προσφορά στη θεά Αθηνά, πολιούχο θεά της Αθήνας και, ως εκ τούτου, προστάτιδα της συμμαχίας. Το γεγονός ότι οι Αθηναίοι επέλεξαν να κοινοποιήσουν αυτή την πληροφορία με έναν τόσο δημόσιο και μόνιμο τρόπο είναι από μόνο του σημαντικό. Εξίσου σημαντικό είναι και το γεγονός ότι νόμοι και ψηφίσματα και αρχεία δαπανών των δημόσιων λειτουργιών σκαλίζονταν συχνά σε πέτρα και μάλιστα με συχνότητα αυξανόμενη μετά την εγκαθίδρυση της απόλυτης δημοκρατίας μέσα στη δεκαετία του 460.

Οι λεπτομέρειες των σωζόμενων επιγραφών είναι συχνά δυσερμήνευτες. Σε σπάνιες περιπτώσεις οι πέτρες σώζονται ακέραιες ή σε επαρκή αριθμό θραυσμάτων, ώστε να είναι επιφθική η αποκατάσταση του συνόλου. Η ακολουθία των ΑΦΚ, για παράδειγμα, έχει αποκατασταθεί με αξιοσημείωτη προσέγγιση, αλλά και πάλι είναι ενίοτε ασαφές ποιο θραύσμα ανήκει σε ποιο έτος της ακολουθίας. Επιπλέον, το επιγραφικό κείμενο δε μας κατατοπίζει σχετικά με τα ιστορικά του συμφραζόμενα: μπορούμε ενδεχομένως να δούμε ότι ένας συγκεκριμένος σύμμαχος πλήρωσε περισσότερα ή λιγότερα από όσο συνήθως σε μια δεδομένη χρονιά ή να συμπεράνουμε ότι πλήρωσε καθυστερημένα ή καθόλου, χωρίς όμως άλλα επιπρόσθετα στοιχεία δεν μπορούμε να πούμε γιατί. Αυτή η απουσία ιστορικού πλαισίου δημιουργεί ιδιαίτερο πρόβλημα με ένα από τα πιο ενδιαφέροντα είδη επιγραφών, εκείνες δηλαδή που διασώζουν αποφάσεις της εκκλησίας. Τα ψηφίσματα αυτής της κατηγορίας δε συγκροτούν σειρές και πριν από το 410 π.Χ. δε μνημονεύουν συνήθως το έτος τους. Έχουμε, για παράδειγμα, ένα ψήφισμα με το οποίο επιβάλλονται όροι στη νικημένη ευβοϊκή πόλη της Χαλκίδας, το οποίο χρονολογείται συμβατικά στο 447 π.Χ. περίπου, αλλά η απόδειξη γι' αυτή τη χρονολογία είναι το ότι συνάδει με μια γνωστή εξέγερση του νησιού. Παρομοίως, το ψήφισμα με το οποίο επιβάλλεται σε όλους τους συμμάχους να χρησιμοποιούν τα αθηναϊκά μέτρα και σταθμά και το αθηναϊκό νόμισμα μπορεί να χρονολογηθεί μόνο από τον τύπο των γραμμάτων και άλλες γενικές υποθέσεις. Είναι ανησυχητικό το γεγονός ότι οι εκτιμήσεις των ειδικών παρουσιάζουν μια χρονική διακύμανση μεταξύ της δεκαετίας του 440 και εκείνης του 420, διότι αυτές οι διαφορετικές χρονολογήσεις επιτρέπουν πολύ διαφορετικές ανασυνθέσεις σχετικά με την κλιμάκωση της έντασης του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού.

Για να βάλουμε τέτοια ετερόκλητα θραύσματα πληροφορίας σε τάξη χρειαζόμαστε μια αφηγηματική ιστορία και η εύλογη καταφυγή μας είναι ο Θουκυδίδης. Η θουκυδίδεια ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου αρχίζει το 431 π.Χ. Από όσα προηγήθηκαν μας δίνει μόνο μια σύντομη αφηγηματική σύνοψη της πεντηκονταετίας (1.89-117, που καλύπτει στην πραγματικότητα την περίοδο από το 478 ως το 435 π.Χ.), η οποία καταλαμβάνει κάπου δεκαέξι σελίδες στις σύγχρονες μεταφράσεις. Για λόγους που θα αντιληφθούμε στη συνέχεια, η σύνοψη αυτή μετά βίας αποτελεί τη βάση ενός ικανοποιητικού ιστορικού πλαισίου, είναι όμως ό,τι καλύτερο διαθέτουμε. Υπάρχει κάτι που φιλοδοξεί να είναι μια εναλλακτική αφήγηση γραμμένη από το Διόδωρο τον πρώτο αιώνα π.Χ., όταν όμως διερευνηθεί, φαίνεται πως είναι μια παραποιημένη εκδοχή του Θουκυδίδη, ίσως σε δεύτερο βαθμό συγγένειας. Έχουμε και μια μονογραφία από τη δεκαετία του 320, γραμμένη είτε από τον Αριστοτέλη είτε από κάποιο μαθητή του, αναφερόμενη στο αθηναϊκό πολίτευμα {Αθηναίων Πολιτεία, στο εξής Αθ. Πολ.}, η οποία περιέχει μια χρονολογική ανασκόπηση της εξέλιξης του πολιτεύματος ως το 403 π.Χ. Το τμήμα που καλύπτει την περίοδο που μας ενδιαφέρει (§§ 23-28) είναι δευτερογενές και απογοητευτικό, αν και διασώζει όντως ίχνη μιας μη θουκυδίδεια ερμηνείας του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Αξιωματιμότερος είναι επίσης και ο βιογράφος Πλούταρχος (100

* Σημείωση του μεταφραστή: Το ΑΦΚ αποδίδει την καθιερωμένη στη βιβλιογραφία αγγλική συντομογραφία ATL (Athenian Tribute Lists).

περ. μ.Χ.), μερικοί Βίοι του οποίου αφορούν πρόσωπα που έδρασαν την ίδια περίοδο. Ο Πλούταρχος ήταν αχόρταγος αναγνώστης και, μολονότι δεν προσφέρει κανένα χρονολογικό πλαίσιο, διασώζει ενδιαφέροντα ανέκδοτα, μερικά από τα οποία μπορεί να προέρχονται από αξιόπιστες πηγές. Ωστόσο, ο Πλούταρχος έγραφε πέντε αιώνες μετά τα γεγονότα και δεν κατανοεί με συμπάθεια τη δημοκρατική Αθήνα. Όπως θα δούμε, είναι συχνά δύσκολο να διακρίνουμε τι βρίσκεται πίσω από συγκεκριμένες λεπτομέρειες.

Η *πεντηκονταετία* του Θουκυδίδη είναι ένα πολύ αλλόκοτο παρεκβατικό κείμενο. Τα μνημονευόμενα γεγονότα είναι προσεχτικά ταξινομημένα, αλλά δε δίνονται χρονολογίες παρά μόνο ελάχιστες χρονικές ενδείξεις. Χρονολογήσεις μπορούν να γίνουν πάνω σ' αυτή τη βάση, αλλά είναι βέβαια σχετικές και όχι απόλυτες, και υπάρχει χρόνια διαπάλη ανάμεσα σε αντίπαλες επιστημονικές υποθέσεις. Πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο (Θουκυδίδης είναι αυθαίρετα επιλεκτικός. Στόχος του είναι να ρίξει φως στην άνοδο της αθηναϊκής ισχύος, γι' αυτό δε λέει λέξη για τα πιθανά προβλήματα της Σπάρτης με την Πελοποννησιακή της Συμμαχία (πιο πάνω). Ακόμα και με τους όρους τού ίδιου του Θουκυδίδη υπάρχουν παράξενα κενά, όπως, για παράδειγμα, η απουσία οποιασδήποτε μνείας για την ίδρυση από τους Αθηναίους της σημαντικής αποικίας της Αμφίπολης στην ακτή του βόρειου Αιγαίου. Μια προφανής παράλειψη απαιτεί ειδική προσοχή: παρά τη σιωπή του Θουκυδίδη, είναι γενικά αποδεκτό ότι το 449 περίπου οι Αθηναίοι υποχρέωσαν την Περσία να αποδεχτεί επισήμως την ανεξαρτησία των ελληνικών πόλεων της Ιωνίας (που ήταν πλέον φόρου υποτελείς στους Αθηναίους). Αν ισχύει αυτό, τότε πρόκειται για εκπληκτική αποσιώπηση —αν και υπάρχει τουλάχιστον η πιθανότητα ο Θουκυδίδης να είχε δίκιο και η λεγόμενη «Ειρήνη του Καλλία» να ήταν απλώς επινόηση Αθηναίων προπαγανδιστών του τέταρτου αιώνα, που ήθελαν να κατασκευάσουν ένα ηρωικό παρελθόν.

Θα πρέπει, με δεδομένη την επιτυχία του Θουκυδίδη να μας επιβάλλει, και εδώ όπως και αλλού, την οπτική του, να είμαστε επιφυλαχτικοί. Ο Θουκυδίδης πιστεύει πως η Αθήνα απήγαγε μια συμμαχία πρόθυμων εθελοντών για να τη μετατρέψει σταδιακά σε αυτοκρατορία, και η επιχειρηματολογία του είναι, ως ένα σημείο τουλάχιστον, επιλεκτική. Αν η προστασία των πόλεων ήταν μία από τις αποστολές της συμμαχίας, τότε οι Αθηναίοι είχαν τουλάχιστον μία αμυντική δικαιολογία για να καταπνίξουν την εξέγερση της Νάξου, της πρώτης συμμαχικής πόλεως που θέλησε να αποσκιρτήσει. Ο Θουκυδίδης (1.98), όμως, χαρακτηρίζει την ενέργεια της Αθήνας ως «υποδούλωση» (που φαίνεται υπερβολή) και ως «πρωτοφανή» (κάνοντας συνέχεια συγκρίσεις με τη συμπεριφορά της Σπάρτης σε ανάλογες περιπτώσεις). Την επικράτηση της θουκυδίδειας εκδοχής για τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό μπορεί να την εντοπίσει κανείς στη γλώσσα που έχει υιοθετήσει η σύγχρονη επιστήμη σε σχέση με το θέμα αυτό. Τα εγχειρίδια κατά κανόνα κάνουν λόγο για την (καλή) «Δηλιακή Συμμαχία» που έδωσε, από το 454 και μετά, τη θέση της στην (κακή) «Αθηναϊκή Αυτοκρατορία».

Αυτή είναι μια πιθανή ερμηνεία, δεν είναι όμως η μόνη δυνατή. Η Αθ. Πολ., για παράδειγμα, λέει πως οι Αθηναίοι «αποφάσισαν να μεταχειριστούν τους [συνεισφέροντες χρήματα] συμμάχους τους με έναν πιο δεσποτικό τρόπο (Αθ. Πολ. 24.2), σε ένα πλαίσιο που φαίνεται να αναφέρεται στη δεκαετία του 470. Αυτό συνηγορεί υπέρ μιας άποψης ότι η Αθήνα ήταν ξεκάθαρα ιμπεριαλιστική σχεδόν εξαρχής. Επιπλέον, η διάκριση μεταξύ «Συμμαχίας» και «Αυτοκρατορίας» δεν υποστηρίζεται γλωσσικά από το λεξιλόγιο της αρχαίας ελληνικής. Οι ομιλητές στο Θουκυδίδη μιλούν ανεπισημως για την αθηναϊκή αρχή («εξουσία», αφηρημένο ουσιαστικό) και οι επιγραφές μνημονεύουν περιστασιακά «τόπους που εξουσιάζουν οι Αθηναίοι», δεν παρατηρείται όμως κλιμάκωση από μια ηπιότερη προς κάποια σκληρότερη γλώσσα και η επίσημη ορολογία (αν αυτή έχει καμιά βαρύτητα) παρέμεινε πάντοτε «οι Αθηναίοι και οι σύμμαχοί τους».

Οι πηγές μας υποδηλώνουν πως η Αθήνα ήταν αντιπαθής μεταξύ των συμμάχων της, κατά έναν τρόπο που η Σπάρτη δεν ήταν (τουλάχιστον πριν από το 404). Ασφαλώς, η

σπαρτιατική προπαγάνδα το 431 υποστήριζε πως οι Σπαρτιάτες πολεμούσαν «για να απελευθερώσουν τους Έλληνες [ενν. από τον αθηναϊκό ζυγό]» (Θουκ. 2.8). Από μια άποψη, η σχετική αντιπάθεια για την Αθήνα μπορεί να αποδοθεί στο ότι η Σπάρτη (όπως και η Ρώμη) υποστήριζε τις παραδοσιακές άρχουσες τάξεις στις συμμαχικές της πόλεις και αυτοί ήταν οι άνθρωποι που δημοσιοποιούσαν τις απόψεις τους. Στα κείμενά μας επιβιώνουν υπαινιγμοί για διάφορα χαρακτηριστικά του αθηναϊκού μπερλιαλισμού, τα οποία ενδέχεται να ήταν ιδιαίτερα εξοργιστικά για τις άρχουσες τάξεις των συμμαχικών πόλεων. Ο Αριστοφάνης στους Όρνιθες παρωδεί την αποστολή Αθηναίων αξιωματούχων για να επιτηρούν τους συμμάχους. Στο ψήφισμα που επιβάλλει όρους στη Χαλκίδα (πιο πάνω) τονίζεται ότι σπουδαίες νομικές υποθέσεις μεταβιβάζονται στη δικαιοδοσία των αθηναϊκών δικαστηρίων. Το ίδιο θέμα αναπτύσσεται πιο γενικά σε ένα πρώιμο και ενδιαφέρον αντιδημοκρατικό φυλλάδιο, κακώς αποδιδόμενο στον Ξενοφώντα κατά την Αρχαιότητα, και γνωστό ως εκ τούτου είτε ως ο «Γερο- Ολιγαρχικός» ή ως «[Ξεν.] (δηλ. ψευδο-Ξενοφώντος) Αθ. Πολ.»:

Ο αθηναϊκός δήμος [ο κοινός λαός] επωφελείται από το γεγονός ότι οι δίκες για τους συμμάχους γίνονται στην Αθήνα... Εξαιτίας αυτού, οι σύμμαχοι έχουν υποδουλωθεί ακόμη πιο πολύ στον αθηναϊκό δήμο.

([Ξεν.], Αθ. Πολ., 1.18)

Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο ήταν ίσως ζήτημα χρημάτων και προβολής. Ο Πλούταρχος (Περικλής 12) διασώζει ένα δημόσιο διάλογο για το αν είναι νόμιμο ή όχι να χρησιμοποιηθεί το πλεόνασμα του συμμαχικού φόρου, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί πρόγραμμα ανέγερσης δημόσιων κτισμάτων πάνω στην αθηναϊκή Ακρόπολη. Κατά πόσο μια τέτοια συζήτηση (και ιδιαίτερα η υποτιθέμενη αντεπιχειρηματολογία) θα μπορούσε ποτέ να γίνει στην αθηναϊκή εκκλησία έχει αμφισβητηθεί σοβαρά και η όλη ιστορία δεν αποκλείεται να είναι πλαστή. Παραμένει, ωστόσο, το γεγονός ότι τα κτίσματα (ο Παρθενώνας 447- 438 π.Χ., τα Προπύλαια 437-432, ο ναός της Αθηνάς Νίκης 427- 424) χρηματοδοτήθηκαν από το πλεόνασμα του συμμαχικού φόρου. Υπάρχουν, σύμφωνα με κάποιες αναπαραστάσεις, 192 αντρικές μορφές στη ζωφόρο του Παρθενώνα, ακριβώς ο αριθμός των Αθηναίων που έπεσαν στο Μαραθώνα το 490: αυτό είναι ενδεχομένως μια διεκδίκηση πρωτείου, στη βάση του ότι οι Αθηναίοι ήταν οι πρώτοι Έλληνες που Νίκησαν την Περσία. Η ανέγερση εντυπωσιακών κτισμάτων ήταν κάτι που το έκαναν συχνά οι τύραννοι, όπως οι Πεισιστρατίδες στην Αθήνα του έκτου αιώνα. Είχε γίνει κάποια ανακατασκευή, μετά την καταστροφή της Αθήνας από τους Πέρσες το 480, αλλά το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή άλλαξε τη μορφή του πιο περίοπτου σημείου της πόλης. Αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως επιδίωξη του δήμου να παρουσιάσει τον εαυτό του ως τύραννο και τους συμμάχους του ως υπηκόους.

Κεφάλαιο 3

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, ΟΛΙΓΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Εξουσία μειοψηφίας στη δημοκρατική Αθήνα

Η Αθήνα και η Σπάρτη είχαν κοινό ένα σύστημα μειοψηφικής διακυβέρνησης των αρρένων πολιτών. Υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές τόσο στην κατανομή της εξουσίας ανάμεσα στους

πολίτες όσο και στη σχέση ανάμεσα στους πολίτες και στον υπόλοιπο πληθυσμό. Αλλά η αθηναϊκή δημοκρατία είναι ένα σύστημα εξίσου ξένο σ' εμάς όσο και η ολιγαρχία της Σπάρτης.

Ο όρος δημοκρατία εντοπίζεται στις αθηναϊκές πηγές από τα μέσα του πέμπτου αιώνα. Σ' αυτό το κεφάλαιο θα χρησιμοποιηθεί για να υποδηλώσει ό,τι συνήθως χαρακτηρίζεται ως «απόλυτη» ή «ριζοσπαστική» δημοκρατία, το σύστημα που προέκυψε από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη τη δεκαετία του 460· και θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στο δημοκρατικό σύστημα, όπως αυτό λειτούργησε από την εποχή του Εφιάλτη έως την κατάργησή του το 322, ύστερα από τη μακεδονική κατάκτηση. Προγενέστεροι μεταρρυθμιστές, όπως ο Σόλωνας (590 περ.) και ο Κλεισθένης (510 περ.), εκλαμβάνονται συχνά ως δημοκρατικοί ή πρωτοδημοκρατικοί. Ωστόσο, οι ίδιοι δε φαίνεται να χρησιμοποίησαν τον όρο και θα πρέπει να αντιμετωπίζουμε με επιφύλαξη όσες απόψεις τούς εκλαμβάνουν ως συνειδητούς προδρόμους του Εφιάλτη.

Δημοκρατία σημαίνει «εξουσία του δήμου». Η λέξη δήμος μπορεί να υποδηλώνει είτε «το λαό της Αθήνας» είτε «τον κοινό λαό», δεν περιλαμβάνει όμως τους μη Αθηναίους, και οι Αθηναίοι άρρενες πολίτες αποτελούσαν ένα σχετικά μικρό ποσοστό του πληθυσμού. Δεν έχουν διασωθεί στατιστικά στοιχεία από την Αρχαιότητα· σύγχρονες εκτιμήσεις παρουσιάζουν μια διακύμανση μεταξύ των 30 και 60 χιλιάδων πολιτών αμέσως πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, αριθμοί που μειώνονται τον τέταρτο αιώνα σε κάπου 20 με 30 χιλιάδες, ως αποτέλεσμα των απωλειών τόσο σε έμψυχο υλικό όσο και σε αυτοκρατορικό πλούτο. Αυτοί οι αριθμοί αφορούν αποκλειστικά ενήλικους άρρενες. Κατά πόσον οι γυναίκες της Αθήνας θα μπορούσαν να καταταγούν στην κατηγορία των «πολιτών» είναι συζητήσιμο, δεδομένου ότι δεν είχαν ούτε δικαίωμα ψήφου ούτε άλλα ενεργά πολιτικά δικαιώματα — παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες έπαιζαν σημαντικούς θρησκευτικούς ρόλους (ως ιέρειες κτλ.) και, όπως θα δούμε, η πολιτική θέση της Αθηναίας μητέρας έγινε σημαντική μετά το 450.

Εκείνο που σου εξασφάλιζε την ιδιότητα του πολίτη δεν ήταν ούτε ο τόπος κατοικίας ούτε ο τόπος γέννησης αλλά η καταγωγή. Αρχικά ήταν αρκετό να έχεις πατέρα πολίτη, αλλά ένας νόμος, τον οποίο εισηγήθηκε ο Περικλής το 451/0 και ο οποίος επανεπικυρώθηκε το 403/2, περιόρισε το δικαίωμα του πολίτη σ' εκείνους που και οι δύο τους γονείς ήταν πολίτες*. Κάθε ελεύθερος μη Αθηναίος, είτε Έλληνας είτε ξένος, είχε το δικαίωμα να ζει στην Αθήνα ως μέτοικος. Φαίνεται πως υπήρχαν κάπου 10.000 ενήλικοι άρρενες μέτοικοι (συν τις γυναίκες και τα παιδιά) στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ελάχιστοι ήταν ίσως ζάπλουτοι και κοινωνικά ανώτεροι από τη μάζα των φτωχών πολιτών, αλλά οι μέτοικοι κατοικούσαν στην Αθήνα σε καθεστώς ανοχής και δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα.

Οι δούλοι, από την άλλη μεριά, ήταν οικοσκευή, ιδιοκτησία των κυρίων τους, χωρίς ούτε ενεργητικά ούτε παθητικά δικαιώματα. Το ιδεώδες —αν και ίσως όχι πάντα εφαρμόσιμο— ήταν οι δούλοι να μην είναι Έλληνες. Αριθμοί είναι αδύνατο να προσδιοριστούν. Περιστασιακές αρχαίες εκτιμήσεις, που τους ανεβάζουν σε εκατοντάδες χιλιάδες, μπορεί να αντικατοπτρίζουν απλώς μια εντύπωση πως οι δούλοι υπερτερούσαν αριθμητικά των ελευθέρων σε πλούσια σπιτικά (αν και όχι ίσως σε συνολικό αριθμό).

* Σημείωση του μεταφραστή: Στο πρωτότυπο κείμενο αναφέρεται ότι το δικαίωμα του πολίτη περιορίστηκε «to those born of citizen parents on both sides». Κανονικά αντί του citizen parents θα ανέμενε κανείς εδώ Athenian parents, καθόσον, σύμφωνα με το νόμο του Περικλή, απαραίτητη προϋπόθεση για να αποκτήσει κάποιος την αθηναϊκή ιθαγένεια ήταν απλώς να είναι και οι δύο γονείς του Αθηναίοι (εξ αμφοίν αστοίν). Μια γυναίκα μπορούσε να είναι Αθηναία όχι όμως και πολίτης (citizen).

Εμείς σήμερα είμαστε μαθημένοι να εκλαμβάνουμε τη δημοκρατία ως κατάργηση προνομίων. Αυτό οδηγεί στην παραδοχή, που εύκολα παραβλέπει το παράδειγμα της Αμερικής, ότι δημοκρατία και ιμπεριαλισμός δε συμβιβάζονται. Η αθηναϊκή δημοκρατία εκμεταλλευόταν δούλους στο εσωτερικό και (όπου μπορούσε) υπηκόους-συμμάχους στο εξωτερικό. Η κατάφωρη εκμετάλλευση των δούλων —και πιθανότατα και των γυναικών— δημιουργούσε την εντύπωση πως δεν υπήρχε εκμετάλλευση των πολιτών και πως αυτοί είχαν ίση πρόσβαση στα προνόμια. Το αποτέλεσμα, και ενδεχομένως ένας από τους στόχους τού περί ιθαγενείας νόμου του Περικλή, ήταν να προστατέψει την προνομιακή θέση των πολιτών καθιστώντας την δυσπρόσιτη. Θα πρέπει να είμαστε συγκροτημένοι στις αντιρρήσεις μας ότι μια τέτοια κοινωνία είναι ανάξια να αποκαλείται δημοκρατία: εν μέρει διότι οι αρχαίοι χρήστες μιας ελληνικής λέξης έχουν το ίδιο με εμάς δικαίωμα να καθορίζουν τη σημασία της, αλλά και γιατί η αθηναϊκή δημοκρατία πρόσφερε στους κοινούς πολίτες μοναδική δυνατότητα πρόσβασης στη λήψη αποφάσεων.

Η Αθήνα ήταν μια άμεση δημοκρατία, εντελώς διαφορετική από τα σύγχρονα αντιπροσωπευτικά συστήματα. Τον πέμπτο αιώνα, όλες οι αποφάσεις παίρνονταν στη συνέλευση (εκκλησία), η οποία συνερχόταν κάθε εννέα μέρες περίπου και στην οποία κάθε πολίτης άνω των 18 ετών μπορούσε να συμμετάσχει, να μιλήσει και να ψηφίσει. Οι αποφάσεις της συνέλευσης ήταν δυνατό να προσβληθούν στα δικαστήρια, αυτό όμως δε μείωνε το λαϊκό έλεγχο της εξουσίας, διότι οι δικασταί (ένορκοι και δικαστές ταυτόχρονα) ήταν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα πολιτών πάνω από 30 χρονών (που ήταν προφανώς η ελάχιστη νόμιμη ηλικία για κατάληψη δημόσιας θέσης). Κοινοβούλιο δεν υπήρχε. Στην πραγματικότητα, δεν υπήρχε ούτε κυβέρνηση, με την έννοια μιας ομάδας υπεύθυνης για την εφαρμογή συγκροτημένης δημόσιας πολιτικής. Δεν υπήρχαν πολιτικά κόμματα του τύπου που μας είναι οικείοι. Οι πολιτικές συμμαχίες ήταν ασταθείς, διότι χωρίς κομματικές διακηρύξεις και κομματική πειθαρχία οι πολιτικοί ηγέτες δεν ήταν σε θέση να εγγυηθούν την παροχή ψήφων.

Το δημοκρατικό συμβούλιο (βουλή) με τα 500 μέλη λειτουργούσε ως διαρκής επιτροπή της εκκλησίας, που χειριζόταν επείγουσες υποθέσεις και προετοιμάζε την ημερήσια διάταξη, αλλά οι επιγραφές δείχνουν ότι η εκκλησία συχνά τροποποιούσε τις προτάσεις της. Οι βουλευτές υπηρετούσαν με εναλλασσόμενη θητεία για ένα χρόνο: μπορούσες να υπηρετήσεις δύο φορές μόνο και όχι σε διαδοχικές χρονιές. Αυτό εμπόδιζε να μονοπωληθεί η αδιαφιλονίκητη εξουσία της βουλής από ελάχιστους ισχυρούς παράγοντες. Οι βουλευτές δεν εκλέγονταν αλλά ορίζονταν με κλήρωση, για να έχει ο καθένας ίσες ευκαιρίες. Στην πραγματικότητα, οι Έλληνες πολιτικοί στοχαστές θεωρούσαν την κατάληψη ενός αξιώματος με εκλογή ως χαρακτηριστικό της ολιγαρχίας μάλλον παρά της δημοκρατίας, με το σκεπτικό ότι οι εκλογές ευνοούν εκείνους που είναι πασίγνωστοι.

Ένα από τα καθήκοντα της βουλής ήταν να επιβλέπει τους δημόσιους λειτουργούς (αρχαί). Αυτοί ήταν πολυάριθμοι, αλλά καθήκον τους ήταν κανονικά να εκτελούν τις αποφάσεις της εκκλησίας και όχι να εισηγούνται πολιτική. Η τεράστια πλειονότητα των δημόσιων λειτουργών οριζόταν με κλήρωση για θητεία ενός χρόνου και χωρίς δικαίωμα να ξανακληρωθούν. Οι δέκα στρατηγοί (στρατηγοί), ωστόσο, ήταν αιρετοί και μπορούσαν να επανεκλεγούν. Ήταν αξίωμα που άφηνε κάποιο περιθώριο για ατομική άμιλλα, και το γεγονός ότι ένας στρατηγός ήταν άρχοντας αιρετός τού πρόσφερε κάποια πολιτική εξουσία. Τον πέμπτο αιώνα το αξίωμα του στρατηγού κατέλαβαν για μεγάλα διαστήματα πολιτικοί ηγέτες όπως ο Περικλής (443-429)· αλλά ακόμη και ο Περικλής, όπως και κάθε άλλος κάτοχος δημόσιου αξιώματος, παρέμενε σταθερά δικαστικά υπόλογος για τις πράξεις του και το 429 αποδοκιμάστηκε και καταδικάστηκε σε βαρύ πρόστιμο.

Θεωρητικά, ο κοινός Αθηναίος είχε πρόσβαση σε υπολογίσιμη εξουσία, αλλά την πραγματικότητα δεν είναι και τόσο εύκολο να την προσδιορίσουμε. Στοιχεία για τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά έχουμε μόνο από τον τέταρτο αιώνα, όταν η συνέλευση μπορούσε,

καθώς φαίνεται, να εξασφαλίζει ταχτικά την απαρτία των 6.000, που ήταν απαραίτητη για το χειρισμό κάποιων υποθέσεων. Σε μια πηγή του πέμπτου αιώνα (Θουκ. 8.72), οι ολιγαρχικοί στασιαστές του 411 π.Χ. υποστηρίζουν πως οι συνελεύσεις κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν είχαν ποτέ προσελκύσει ούτε 5.000 πολίτες. Θα ήταν εξυπηρετικό για τους ολιγαρχικούς να μεγαλοποιήσουν το πρόβλημα, αλλά ίσως η κατάσταση να βελτιώθηκε λίγο μετά το 403/2, όταν καθιερώθηκε αποζημίωση για τους συμμετέχοντες.

Ο αριθμός των 6.000 μπορεί να ακούγεται μικρός, αλλά αν, για παράδειγμα, παρακολουθούσαν 2.000 άνθρωποι όλες τις συνεδριάσεις, από 2.000 προσέρχονταν εναλλάξ και από 2.000 εμφανίζονταν μία φορά ανά τέσσερις συνεδριάσεις, τότε αυτοί που παρακολουθούσαν δέκα τουλάχιστον από τις σαράντα συνελεύσεις που γίνονταν το χρόνο θα ήταν 14.000 ($1 \times 2.000 + 2 \times 2.000 + 4 \times 2.000$)*. Τι ποσοστό του σώματος των πολιτών αντιπροσωπεύουν τέτοιοι υποθετικοί αριθμοί εξαρτάται ασφαλώς από τη συνολική δύναμη των πολιτών. Αυτό το πρόβλημα αφορά ακόμη περισσότερο υπολογισμούς βασισμένους στη βουλευτική ιδιότητα. Από τις θέσεις που επανδρώνονταν με κλήρωση, η θέση του βουλευτή ήταν η μόνη την οποία μπορούσε κανείς να καταλάβει δύο φορές στη ζωή του, πράγμα που υποδηλώνει ότι θα πρέπει να ήταν δύσκολο να βρεθούν 500 νέοι βουλευτές κάθε χρόνο, όχι όμως και 250. Σύγχρονες εκτιμήσεις του αριθμού των πολιτών, ωστόσο, βασίζονται εν μέρει σε υποθέσεις σχετικά με το πόσοι πολίτες θα αναλάμβαναν ένα τόσο βαρύ καθήκον.

Πολιτική δραστηριότητα μπορεί να υπάρξει σε διάφορα επίπεδα. Ένας κοινός πολίτης θα μπορούσε να πάρει μέρος στη συνέλευση, να αναλάβει δικαστικά καθήκοντα με κάποια τακτικότητα ή ακόμη να θητεύσει ως βουλευτής. Οι πολιτικοί αρχηγοί που διατύπωναν προτάσεις ή κατείχαν υψηλά αξιώματα ή αλληλοδιώκονταν δικαστικά ήταν άνθρωποι πλούσιοι. Ομοιογουμένως, οι κωμωδιογράφοι παριστάνουν τους λεγόμενους δημαγωγούς του τέλους του πέμπτου αιώνα σαν βρόμικους πολιτικούς. Ο Κλέων, για παράδειγμα, διακωμωδείται ως βυρσοδέψης και οι Υπέρβολος και Κλεοφών ως κάπηλοι λύχνων και λυρών αντίστοιχα. Αλλά δε θα πρέπει να συμπεραίνουμε ανεπιφύλακτα ότι αυτοί ήταν βιοτεχνικοί εργάτες ή έστω άνθρωποι αυτοδημιούργητοι.

Η εικόνα 8 δείχνει μια ψήφο που γράφτηκε για κάποιον οστρακισμό, ίσως το 416 π.Χ. Ο οστρακισμός ήταν ένας αλλόκοτος θεσμός, παρωχημένος ουσιαστικά την εποχή αυτή, σύμφωνα με τον οποίο γινόταν ψηφοφορία για να εξοριστεί ένα πρόσωπο που κατονομαζόταν πάνω σε ένα όστρακον (θραύσμα αγγείου, στην περίπτωση μας κεραμιδιού). Με την ανακάλυψη αυτού του οστράκου το 1968 αποσαφηνίστηκε κάτι που δεν ήταν πριν γνωστό: ότι ο Κλεοφών ήταν γιος του Κλειπίδη, ο οποίος είχε υπηρετήσει ως στρατηγός το 429/8. Η

* Σημείωση του μεταφραστή: Για να διαπιστωθεί ο βαθμός συμμετοχής των Αθηναίων πολιτών στις συνεδριάσεις της εκκλησίας του δήμου, θα πρέπει να απαντηθεί το εξής ερώτημα: πόσοι διαφορετικοί πολίτες έπαιρναν μέρος στις σαράντα συνεδριάσεις που γίνονταν ετησίως, με τον όρο να εξασφαλίζεται η ελάχιστη απαιτούμενη απαρτία των 6.000; Εδώ δίνεται η ακόλουθη ευφυής, αν και παντελώς υποθετική, απάντηση. Οι πολίτες υποδιαιρούνται σε τρεις κατηγορίες, την Α, τη Β και τη Γ. Η Α αποτελείται από 2.000 πολίτες, που συμμετέχουν σε όλες τις συνεδριάσεις. Η Β αποτελείται από 4.000 πολίτες, που συμμετέχουν στις συνεδριάσεις εναλλάξ ανά 2.000 (ομάδες Β1 και Β2). Η Γ αποτελείται από 8.000 πολίτες, που ανά 2.000 παρακολουθούν μία στις τέσσερις συνεδριάσεις (ομάδες Γ1, Γ2, Γ3 και Γ4). Για να προσέλθουν όλες αυτές οι ομάδες των πολιτών σε μία τουλάχιστον συνεδρίαση, θα πρέπει να πραγματοποιηθούν τέσσερις συνεδριάσεις: στην πρώτη θα πάρουν μέρος οι ομάδες Α, Β1 και ΓΓ στη δεύτερη οι ομάδες Α, Β2 και Γ2· στην τρίτη οι ομάδες Α, Β1 και Γ3' στην τέταρτη οι ομάδες Α, Β2 και Γ4. Αυτές οι ομάδες αντιπροσωπεύουν 14.000 διαφορετικούς πολίτες ($A+B1+B2+Γ1+Γ2+Γ3+Γ4$). Σε έναν ενεργό πληθυσμό 30.000 οι 14.000 αντιπροσωπεύουν ένα σχετικά υψηλό ποσοστό συμμετοχής, που προσεγγίζει το 50%, έστω και αν αυτό αφορά μόνο το 25% των συνεδριάσεων.

αθηναϊκή στρατηγία απαιτούσε ιδιοκτησιακές προϋποθέσεις —πράγμα που δείχνει ότι ο Κλεοφών είχε τουλάχιστον μια γενιά πλούτου πίσω του.

Είναι σημαντικό ότι ο οστρακισμός ήταν ψηφοφορία εναντίον ενός προσώπου και όχι ενός κόμματος. Δε θα πρέπει να ισχυριζόμαστε πως η δημοκρατία έδινε τη δυνατότητα σε φτωχούς Αθηναίους να γίνουν πολιτικοί ηγέτες, όμως η απουσία πολιτικών κομμάτων ενίσχυσε τη διαπροσωπική άμιλλα για πολιτικά έπαθλα και αυτό έδινε τη δυνατότητα στο δήμο να μοιράζει την πολιτική επιτυχία ή την αποτυχία με την ψήφο του στην εκκλησία και στα δικαστήρια.

Η ψευδοϊσότητα της Σπάρτης

Οι Σπαρτιάτες (οι γνήσιοι πολίτες της Σπάρτης) ήταν γνωστοί ως ομοίοι, που, κατά προσέγγιση, σημαίνει «ίσοι» (για την ακρίβεια «ίδιοι»). Αυτό το δείγμα προπαγανδιστικής ρητορείας (απορεί κανείς σε ποιον απευθυνόταν) είναι σαφώς αναληθές: ο Ηρόδοτος (7.134) κάνει λόγο για δύο πρόσωπα που ήταν «ως προς την καταγωγή και τον πλούτο μεταξύ των επιφανεστερών». Υπήρχε, ωστόσο, και κάποια αλήθεια πίσω από αυτό. Όλοι οι Σπαρτιάτες είχαν περάσει από το ίδιο εκπαιδευτικό σύστημα, την αγωγή (για την οποία βλ. κεφ. 4), και μια σημαντική αποστολή της κοινής ανατροφής είναι να ενσταλάζει συλλογικές αξίες. Η σπαρτιατική αγωγή ήταν στρατιωτική εκπαίδευση και ανάμεσα στις πρωταρχικές αξίες της ήταν η ομοιομορφία και η υπακοή.

Αυτό έχει προφανείς πολιτικές συνέπειες. Η Σπάρτη, όπως και η Αθήνα, διέθετε μια συνέλευση πολιτών (ενδεχομένως ονομαζόταν εκκλησία, όπως και στην Αθήνα, αν και παλιότεροι ιστορικοί την αναφέρουν συχνά ως απέλλα). Αλλά η σπαρτιατική συνέλευση ήταν μια συγκέντρωση στρατιωτών και το πνεύμα της πειθαρχίας δεν ενθαρρύνει την άσκηση κριτικής. Επιπλέον, ενώ οι συνεδριάσεις της αθηναϊκής συνέλευσης ξεκινούσαν με την πρόσκληση «ποιος θέλει να μιλήσει;», στη Σπάρτη ο αξιωματούχος που προέδρευε φαίνεται πως είχε επιλέξει τους ομιλητές και δε βλέπουμε τίποτα ανάλογο με το δικαίωμα της αθηναϊκής συνέλευσης να προτείνει βελτιώσεις. Ο Θουκυδίδης (1.79-87) περιγράφει τη σπαρτιατική συνέλευση που αποφασίζει το 432 να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της Αθήνας: ο βασιλιάς Αρχίδαμος εκφωνεί ένα μακροσκελή λόγο κατά του πολέμου, τον οποίο ακολουθεί ένας ξερός και σύντομος λόγος από τον προεδρεύοντα αξιωματούχο, τον έφορο Σθενελαΐδα. Οπωσδήποτε, η συνέλευση είχε να κάνει μια πραγματική επιλογή, αλλά η δημόσια διαφωνία ανάμεσα σε δύο τόσο εξέχοντα πρόσωπα υποδηλώνει πως οι εκπρόσωποι του ενδότερου κύκλου της εξουσίας ήταν εξαιρετικά διχασμένοι και πως η συνέλευση καλούνταν να διαιτητεύσει μάλλον και όχι απλώς να επικυρώσει.

Πολλές πόλεις υποστήριζαν πως είχαν καταργήσει τη βασιλεία στο απώτερο παρελθόν. Η Σπάρτη, μια συνειδητά αρχαϊζουσα πόλις, δεν είχε ένα βασιλιά αλλά δύο, από διαφορετικές δυναστικές οικογένειες (τους Ευρυπωντίδες και τους Αγιάδες, για τους οποίους βλ. εικ. 9 πιο κάτω). Για τους άλλους Σπαρτιάτες το αξίωμα ήταν κάτι που έπρεπε να το κερδίσουν στους βασιλιάδες απονεμόταν. Ο Ηρόδοτος (6.56-9) απαριθμεί τα τελετουργικά τους προνόμια (επιπλέον τροφή, περίπλοκη κηδεία κτλ.), σημαντικά σε έναν κόσμο όπου το ορατό γόητρο είναι δύναμη. Τονίζει τα θρησκευτικά τους προνόμια, στα οποία συμπεριλαμβανόταν και ο έλεγχος των χρησμών, και υπαινίσσεται το δικαίωμά τους να ασκούν στρατιωτική διοίκηση. Στην πραγματικότητα, ένας άρτιος σπαρτιατικός στρατός μπορούσε να διοικείται μόνο από το βασιλιά ή τον επίτροπό του, πράγμα που έκανε τον Αριστοτέλη να περιγράψει τους βασιλιάδες ως κληρονομικούς στρατηγούς (Πολιτικά 3.14 = 1285a7). Ο Πλούταρχος λέει ότι ο επίδοξος διάδοχος ενός Σπαρτιάτη βασιλιά ήταν το μόνο πρόσωπο που εξαιρούνταν από τη σπαρτιατική αγωγή (Αγησίλαος 1) και μπορούμε να εικάσουμε διάφορους λόγους.

Θα ήταν καταστροφικό γι' αυτόν να έχει χαμηλές επιδόσεις μέσα σε ένα περιβάλλον εξαιρετικά ανταγωνιστικό (αν και αντίστοιχα θα έχανε την ευκαιρία για εξαιρετικές επιδόσεις). Αλλά η εξαίρεσή του συμβόλιζε επίσης την αδιαφιλονίκητη υπεροχή ενός μελλοντικού βασιλιά, του μόνου προσώπου που δεν προβλεπόταν να μεγαλώσει πειθαρχώντας σε διαταγές.

Ενώ η βασιλεία ήταν κληρονομική, οι πέντε έφοροι εκλέγονταν για θητεία ενός χρόνου. Ο Ξενοφών λέει ότι οι έφοροι και οι βασιλιάδες αντάλλαζαν όρκους κάθε μήνα και είναι εντυπωσιακό ότι ταυτίζει τους εφόρους τόσο απόλυτα με την πόλη, ώστε να χρησιμοποιεί τους όρους εναλλακτικά:

Οι έφοροι ορκίζονται εκ μέρους της πόλης και ο βασιλιάς για τον εαυτό του. Ο βασιλιάς ορκίζεται ότι θα κυβερνήσει σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους της πόλης, ότι η πόλη [όχι «οι έφοροι»] δε θα βλάψει τη βασιλική εξουσία, εφόσον ο βασιλιάς τηρήσει τον όρκο του. (Ξενοφών, Λακ. Πολ., 15.7)

Υπάρχει ακόμη μια μελετημένη ανισότητα στους όρκους, η οποία έγκειται στο ότι μόνο στους εφόρους παρέχεται μια ρήτρα υπεκφυγής*. Οι έφοροι μπορούσαν κατά το νόμο να συλλάβουν ένα βασιλιά (Θουκ. 1.131) και είχαν απεριόριστη δικαιοδοσία πάνω στους υπόλοιπους άρχοντες (Ξεν., Λακ. Πολ. 8.4): πραγματικά, το γεγονός ότι το ρήμα εφοράω σημαίνει «εποπτεύω» υποδηλώνει το δικαίωμά τους να επιτηρούν τα πάντα. Ομολογουμένως, ο Αριστοτέλης (Πολιτικά 2.9 = 1270b10-12), γράφοντας γύρω στο 330 π.Χ., διαμαρτύρεται ότι στις μέρες του το αξίωμα ήταν στα χέρια ανθρώπων «φτωχών και έτοιμων να εξαγοραστούν», αλλά η παρακμή της σπαρτιατικής δύναμης από το 371 και μετέπειτα ενδέχεται να κατέστησε τη διεκδίκηση του αξιώματος λιγότερο έντονη. Από την άλλη μεριά, αξιώματα θεωρητικά ισχυρά δεν καταλαμβάνονται πάντα από ανθρώπους που είναι διατεθειμένοι να κάνουν χρήση των εξουσιών τους. Το κρίσιμο γεγονός είναι ίσως ότι ο έφορος γινόταν απλός πολίτης στο τέλος της ετήσιας θητείας του: το να αποκτήσεις ισχυρούς εχθρούς κάτω από αυτές τις συνθήκες ήταν επικίνδυνο, εκτός και αν ήσουν |ίββαιοσ για τη νίκη σου.

Τα 28 μέλη της γερουσίας («συμβούλιο γερόντων») ήταν ισόβια και δεν είχαν τέτοια προβλήματα. Η γερουσία εμφανίζεται μερικές φορές στις πηγές μας να προσχεδιάζει την πολιτική, αυτό όμως ενδέχεται να οφείλεται σε σύγχυση με την αθηναϊκή βουλή (η οποία είχε πράγματι αυτή την αρμοδιότητα). Η πιο καλομαρτυρημένη περίπτωση είναι του 403 π.Χ., όταν ο βασιλιάς Πausanias είχε χρειαστεί να πείσει μια πλειονότητα εφόρων (Ξεν. Ελλ. 2.4.29) προτού ανατρέψει την πολιτική του Λύσανδρου απέναντι στους Τριάκοντα της Αθήνας· με τη σειρά του και αυτός αθώωθηκε μόλις και μετά βίας από ένα δικαστήριο αποτελούμενο από τη γερουσία, τους εφόρους και το συμβασιλέα του (Πausan. 3.5.2.). Ένα μόνιμο ποινικό δικαστήριο, αρμόδιο να κρίνει την άσκηση πολιτικής εκ του αποτελέσματος, είναι ένα ισχυρό πολιτικό σώμα. Ωστόσο, η γερουσία λέγεται ότι απαιτούσε ελάχιστη ηλικία 60 ετών (Πλούτ., Λυκούργος 26). Η Σπάρτη ήταν μια κοινωνία που έδειχνε σεβασμό στη μεγάλη ηλικία, αλλά ο κίνδυνος της γεροντικής άνοιας επισημάνθηκε από τον Αριστοτέλη (Πολιτικά 2.9 = 1270b41): και όσο περισσότερο διατηρούσε την εξουσία του ένας βασιλιάς τόσο περισσότερα μέλη της γερουσίας θα τον γνώριζαν και θα τον σέβονταν ως βασιλιά, όσο ακόμη εκείνοι ήταν κοινοί πολίτες.

Η σπαρτιατική βασιλεία ήταν ένα επικίνδυνο αξίωμα: όχι λιγότεροι από έξι βασιλιάδες ή αντιβασιλιάδες φαίνεται ότι δικάστηκαν και καθαιρέθηκαν μέσα στον πέμπτο αιώνα. Αλλά οι μακρόχρονες και κραταιές βασιλείες του Κλεομένη (520 περ.-490 περ.) και του Αγησίλαου (400 περ.-360) δείχνουν τι μπορούσε να επιτύχει ένας βασιλιάς που ήταν ή

* Σημείωση του μεταφραστή: Δηλαδή ένας όρκος (εδώ το «εφόσον ο βασιλιάς τηρήσει τον όρκο του») που άφηνε περιθώριο στους εφόρους, παρά τον όρκο τους, να λάβουν μέτρα εναντίον των βασιλιάδων, αν έκριναν πως αυτοί δεν πολιτεύονταν σωστά.

επιτυχημένος στρατιωτικά ή υπερπροστατευτικός ή και τα δύο. Η σταδιοδρομία του Αγησίλαου, παρεμπιπτόντως, αποκλείει κάθε θεωρία για παρακμή της βασιλικής εξουσίας.

Οι Σπαρτιάτες καμάρωναν για την εικόνα της εσωτερικής αρμονίας που είχαν για τον εαυτό τους. Και μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις μπορούμε να διακρίνουμε κάτι που να κλονίζει την εικόνα αυτή — ο Πλούταρχος {Αγησίλαος 26} αποκαλύπτει ένα επεισόδιο επαναστατικής συνωμοτικής δραστηριότητας —, αλλά οπωσδήποτε δεν υπήρχε αρμονία στις σχέσεις ανάμεσα στους Σπαρτιάτες και τους ειλώτες. Οι ειλώτες ήταν αγροτικοί δούλοι κατανεμημένοι στις ιδιοκτησίες των Σπαρτιατών πολιτών στη Λακωνία και τη Μεσσηνία, αν και οι δεύτεροι (για λόγους που συζητήθηκαν στο κεφ. 2) ήταν πάντα πιο επιρρεπείς στην επανάσταση. Η διαφορά ανάμεσα στους ειλώτες της Σπάρτης και τους ιδιόκτητους δούλους της Αθήνας είναι εν μέρει ότι οι δεύτεροι ανήκαν σε ιδιώτες, ενώ οι πρώτοι ήταν υπό τον κοινό και συλλογικό έλεγχο της σπαρτιατικής πολιτείας, η οποία ήταν η μόνη που μπορούσε να τους απελευθερώσει. Ακόμα πιο σημαντικό είναι ότι οι ειλώτες ζούσαν σε δικές τους ξεχωριστές κοινότητες και ότι ήταν Έλληνες.

Η μαζική υποδούλωση ενός Εθνικού πληθυσμού έχει τα παράλληλό του σε άλλες πολύ παραδοσιακές ελληνικές κοινότητες (στις πηγές μας μνημονεύονται οι λεγόμενοι πενέστα στη Θεσσαλία και οι κλαρώται στην Κρήτη). Εκείνο που ήταν μοναδικό Λι ν ήταν η εκμετάλλευση από τους Σπαρτιάτες αυτού του είδους του εργατικού δυναμικού αλλά η διατήρησή του σε καθεστώς συστηματικής καταστολής. Ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι κάθε χρόνο οι έφοροι κήρυσσαν πόλεμο εναντίον των ειλωτών, έτσι ώστε η θανάτωσή τους να μην επιφέρει θρησκευτική μίανση. Για σφαγή 2.000 ειλωτών κάνει λόγο ο Θουκυδίδης (4.80), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο τρόπος θανάτωσής τους παρέμεινε χαρακτηριστικά απόρρητος. Και προσθέτει, σε ένα διάσημο για την αμφισημία του παρενθετικό του σχόλιο, ότι «η σπαρτιατική πολιτική ως προς τους ειλώτες ήταν πάντα βασισμένη σχεδόν αποκλειστικά στην ιδέα της ασφάλειας» ή, εναλλακτικά, ότι «η σπαρτιατική πολιτική ήταν πάντα βασισμένη στην ασφάλεια ως προς τους ειλώτες».

Υπήρχαν και άλλες ομάδες υπηκόων μέσα στο σπαρτιατικό κράτος. Ελάχιστα γνωρίζουμε για τους περίοικους (δηλαδή «εκείνους που κατοικούν τριγύρω»), πέρα από το ότι κατοικούσαν σε χωριά, κυρίως στη Λακωνία, και ήταν προφανώς ελεύθεροι μη Σπαρτιάτες με περιορισμένα δικαιώματα εσωτερικής αυτοδιοίκησης. Υπήρχαν επιπλέον διάφορες κατηγορίες Σπαρτιατών υποπολιτών. Ακούμε για περιορισμούς που επιβάλλονταν σε «ίσους υποχωρούσαν ή παραδίνονταν στη μάχη (τους τρέσαντας ἢ «εκείνους που τους έπιασε τρεμούλα», Πλούτ. Αγησίλαος 30). Οι υπομείονες ή «υποδεέστεροι», από την άλλη, ήταν, από ό,τι φαίνεται, εκείνοι που είχαν τόσο πολύ ξεπέσει οικονομικά, ώστε να μην μπορούν πια να καταβάλουν την εισφορά τους στο συσσίτιον (τα κοινά στρατιωτικά γεύματα), πράγμα που κατοχύρωνε το δικαίωμα του πολίτη — μια σημαντική ομάδα, με δεδομένη την πεποίθηση του Αριστοτέλη ότι η σταδιακή συγκέντρωση της γης σε όλο και λιγότερα χέρια προκάλεσε τη δημογραφική κατάρρευση της Σπάρτης (για την οποία βλ. στο κεφ. 6). Ενδεχομένως αυτή η πληθυσμιακή καχεξία οδήγησε στην απελευθέρωση από το σπαρτιατικό κράτος επιλεγμένων ειλωτών για να πολεμήσουν ως νεοδαμώδεις (οι οποίοι μαρτυρούνται για πρώτη φορά τη δεκαετία του 420). Είναι την ίδια πάνω κάτω εποχή που πρωτογίνεται λόγος για μόθακες, που ήταν, φαίνεται, παιδιά φτωχών πολιτών, των οποίων τα έξοδα της αγωγής τα κατέβαλλαν πλούσιοι προστάτες: αυτό ήταν ίσως μια καινοτομία σχεδιασμένη ειδικά για να θεραπεύσει τη σπαρτιατική λειψανδρία.

Εκείνο που έκανε τους ειλώτες επικίνδυνους ήταν η μείωση του αριθμού των Σπαρτιατών που ήταν διαθέσιμοι για τον έλεγχό τους. Ο σπαρτιατικός εφιάλτης ήταν μήπως τυχόν αυτές οι άλλες υπεξούσιες κοινωνικές ομάδες, αντί να αποδέχονται τη σπαρτιατική κυριαρχία, αποφάσιζαν να συνταχτούν με τους ειλώτες. Όσα αναφέρει ο Ξενοφών (Ελλ. 3.3.4-11) για την

αποτυχημένη συνωμοσία του Κινάδωνα (400 περ. π.Χ.) αποκαλύπτουν μία περίπτωση, στην οποία όλοι αυτοί φάνηκε να βρέθηκαν στα πρόθυρα μιας τέτοιας σύμπραξης.

Καταστατικοί μύθοι και αρχαίοι νομοθέτες

Μια αξιοσημείωτη ομοιότητα μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης είναι ότι και οι δύο κοινωνίες θεωρούσαν το πολιτικό τους σύστημα ως έργο ενός αρχαίου νομοθέτη.

Ο Ηρόδοτος, γράφοντας γύρω στο 430, είχε την πληροφορία ότι η Σπάρτη ήταν προηγουμένως πολιτικά ασταθής. Σε πολλές πόλεις, ανάλογες συνθήκες είχαν επιτρέψει την κατάληψη της εξουσίας από έναν τύραννο (όχι απαραίτητως έναν κακό άνθρωπο αλλά ένα μη νόμιμο ηγέτη). Στη Σπάρτη, κατά τον Ηρόδοτο, ο νομοθέτης Λυκούργος είχε εγκαθιδρύσει ευνομίαν (λέξη που δε μεταφράζεται, αλλά εμπεριέχει τις σημασίες της «πολιτικής σταθερότητας» και της «ευταξίας»). Είχε θεσπίσει αρχικά ένα νέο και αμετάβλητο σώμα νόμων, έπειτα αναμόρφωσε το στρατό και τελικά δημιούργησε το θεσμό των εφόρων και τη γερουσία. Τι από όλη αυτή την ιστορία πιστεύει ο ίδιος ο Ηρόδοτος (1.65-6) δεν είναι εύκολο να το προσδιορίσουμε. Αναφέρει την αβεβαιότητα του δελφικού χρησμού σχετικά με το αν ο Λυκούργος ήταν θεός ή άνθρωπος, πράγμα που ίσως παρεμφαίνει σκεπτικισμό. Εντούτοις, ταυτίζει πράγματι περιστασιακά το Λυκούργο με τον επίτροπο του βασιλιά Λεοβότα, ο οποίος χρονολογείται παραδοσιακά γύρω στο 975 π.Χ. (παρόλο που επίσης τοποθετεί την επίτευξη της ευνομίας λίγο μετά τη βασιλεία του Λέοντα και του Αγασικλή, γύρω στο 600 π.Χ.).

Η εκδοχή του Θουκυδίδη (1.18) αγνοεί το Λυκούργο, υποστηρίζει όμως πως η ευνομία είχε καθιερωθεί 400 και πλέον χρόνια πριν από το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου (δηλ. κάπου ανάμεσα στο 825 και το 805). Ενισχύει την αντίθεση ανάμεσα στη Σπάρτη και την τυραννίδα, μέχρι σημείου που να ισχυρίζεται πως η Σπάρτη είχε καταπολεμήσει τις τυραννίδες σε όλη την Ελλάδα: προφανώς αυτός είναι ένας ακόμη μύθος σχετικά με τη Σπάρτη, διότι πολύ δύσκολα συμβιβάζεται με την προθυμία της Σπάρτης να αποκαταστήσει στην Αθήνα τον τύραννο Ιππία γύρω στο 510 (Ηρόδοτος 5.91).

Ο Πλούταρχος, γράφοντας γύρω στο 100 μ.Χ., διαπιστώνει με απελπισία ότι οι προγενέστεροι συγγραφείς δεν ήταν σε θέση να συμφωνήσουν ούτε σε μια χρονολογία (Λυκούργος 1). Ο ίδιος προτιμά να θεωρεί το Λυκούργο επίτροπο του βασιλιά Χαρίλαου (§ 3), ο οποίος χρονολογείται παραδοσιακά γύρω στο 880. Παραθέτει, ωστόσο, ένα προφανώς γνήσιο και πανάρχαιο συνταγματικό κείμενο, τη λεγόμενη Μεγάλη Ρήτρα (§ 6: ρήτρα είναι η σπαρτιατική λέξη για το «νόμο»), Η ερμηνεία του είναι το ίδιο περίπου δύσκολη για μας όσο ήταν και για τον Πλούταρχο, αλλά δίνει εξέχουσα θέση στους βασιλιάδες και τη γερουσία αποσιωπώντας παντελώς τους εφόρους. Οι εφοροι είναι επίσης απόντες από τα αποσπάσματα του Τυρταίου, ποιητή του έβδομου αιώνα, του οποίου το ποίημα με το σημαδιακό τίτλο Ευνομία εξυμνεί και πάλι μόνο τη γερουσία και τους βασιλιάδες. Ο ίδιος ο Πλούταρχος μνημονεύει μια παράδοση ότι ο θεσμός των εφόρων καθιερώθηκε 130 χρόνια μετά το βασιλιά Θεόπομπο (που χρονολογείται παραδοσιακά γύρω στο 750). Για τον Ηρόδοτο, το πολίτευμα του Λυκούργου ήταν ένα μονολιθικό ιστορικό γεγονός, αλλά οι προγενέστερες πηγές που παραθέτει ο Πλούταρχος υποδηλώνουν ότι το σύστημα είχε στην πραγματικότητα εγκαθιδρυθεί με μια σειρά από σταδιακές αλλαγές.

Στην Αθήνα, αντίθετα, ο Σόλων φαίνεται πως ήταν όντως υπαρκτό πρόσωπο και η δραστηριότητά του μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 590 π.Χ. (ή ενδεχομένως γύρω στο 570). Έχουμε αποσπάσματα από τα ποιήματά του, που έχουν διασωθεί μέσα στο κείμενο της Αθηναίων Πολιτείας (§§ 5-12) και σε διάφορα σημεία του Βίου του Σόλωνος του Πλουτάρχου. Ωστόσο, τα αποσπάσματα είναι στην πλειονότητά τους μικρά και αποτελούνται κυρίως από ηθικοπλαστικές γενικεύσεις. Συγκεκριμένες πολιτικές λεπτομέρειες πρέπει να αντληθούν όχι

από τα ίδια τα αποσπάσματα αλλά από ερμηνευτικά σχόλια, που μας διασώζουν ο Πλούταρχος και η Αθ. Πολ.

Η παραδοσιακή ερμηνεία του Σόλωνα είναι ότι η δραστηριότητά του ως νομοθέτη πραγματοποιήθηκε μέσα σε πλαίσιο οικονομικής κρίσης, με φτωχούς αγρότες να έχουν μετατραπεί σε εκτημόρους (δηλαδή «ανθρώπους του έκτου μέρους»), χρεωμένους σε πλουσιότερους γείτονές τους και αναγκασμένους να καταβάλλουν ένα μέρος της παραγωγής τους σ' αυτούς, με κίνδυνο να χάσουν την ελευθερία τους, αν δεν ήταν συνεπείς. Ο Σόλων κατήγγησε αυτή την υποχρέωση απαγορεύοντας «τα δάνεια με εγγύηση το πρόσωπο» (δηλ. εκείνα για τα οποία οι ασυνεπείς χρεοφειλέτες μπορούσαν να γίνουν δούλοι). Πολλοί σύγχρονοι μελετητές, ωστόσο, προτιμούν να βλέπουν το θεσμό των εκτημόρων ως παραδοσιακή υποχρέωση καταβολής τιμήματος κοινωνικής υποτέλειας. Αν είναι έτσι, τότε κινητήριοι μοχλός του Σόλωνα γίνεται όχι κάποια οικονομική κρίση αλλά μια βαθμιαία αλλαγή στις κοινωνικές αντιλήψεις και μια αναπτυσσόμενη αίσθηση ότι αυτός είναι ένας αντιδεοντολογικός τρόπος μεταχείρισης των μελών της κοινότητας. Παραδόξως, συνέπεια αυτής της εξέλιξης υπήρξε ενδεχομένως η διάδοση της αργυρώνητης δουλείας, καθώς οι γαιοκτήμονες αναζητούσαν εναλλακτικές μορφές εργατικής εκμετάλλευσης.

Ο Ηρόδοτος (1.29-34), η παλιότερη πηγή μας για το Σόλωνα, διατείνεται ότι δεν ξέρει και πολλά πράγματα γι' αυτόν. Λίγα χρόνια μετά τον Ηρόδοτο, κατά την επανάσταση των Τετρακοσίων (411 π.Χ.), τόσο οι ολιγαρχικοί επαναστάτες όσο και οι αντίπαλοί τους επικαλούνταν την πάτριον πολιτείαν ως βάση των προτάσεών τους. Επακολούθησε ένας ιδεολογικός προπαγανδιστικός πόλεμος ως προς στο τι ακριβώς είχε κάνει ο Σόλων, με αποτέλεσμα οτιδήποτε έχει λεχθεί για το Σόλωνα από τη χρονολογία αυτή και μετέπειτα (συμπεριλαμβανομένων και της Αθ. Πολ. και του Πλούταρχου) να αντικατοπτρίζει πιθανότατα αντιλήψεις του πέμπτου και του τέταρτου αιώνα και όχι πραγματικότητες του έκτου αιώνα.

Οι σωζόμενες πηγές λένε ακόμη λιγότερα για τον Κλεισθένη (510 περ. π.Χ.), παρόλο που έγινε επίκληση και του δικού του ονόματος το 411 (Αθ. Πολ. 29.3). Αυτός καθιέρωσε τη δημοκρατική βουλή και έδωσε συνταγματική υπόσταση στους δήμους (χωριά ή πολιτικές ενορίες), καθένας από τους οποίους συνεισέφερε αναλογικά ένα ποσοστό βουλευτών σύμφωνα με το μέγεθος του. Η ιδιότητα του δημότη ήταν κληρονομική και αποτέλεσε την αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση του δικαιώματος του πολίτη —πράγμα που ήταν, από μια άποψη, επινόηση του Κλεισθένη. Σύγχρονες ερμηνείες του έργου του στηρίζονται σε επιγραφές του τέταρτου αιώνα, που δίνουν καταλόγους βουλευτών με τους δήμους προέλευσής τους· αλλά έχει προσφάτως διατυπωθεί η άποψη ότι οι ποσοστάσεις μπορεί να έχουν αναθεωρηθεί κατά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403/2. Αν η άποψη αυτή είναι σωστή, τότε υπονομεύει τις προσπάθειες να χρησιμοποιηθεί το σύστημα ποσοστάσεων του τέταρτου αιώνα, προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα αν ο Κλεισθένης «μαγείρεψε» τον εκλογικό χάρτη των δήμων για να αποκομίσει προσωπικό πολιτικό όφελος.

Οι ιστορίες για τους νομοθέτες λέγονταν όχι γιατί ήταν αληθινές αλλά ως καταστατικοί μύθοι, προκειμένου να δικαιολογήσουν υπάρχοντα συστήματα. Όλοι οι Αθηναίοι μπορούσαν να επικαλούνται το Σόλωνα (ευκολότερα ίσως από όσο τον Κλεισθένη). Όπως ο Λυκούργος στη Σπάρτη έτσι και ο Σόλων αποτελούσε μια εξιδανίκευση του τι σήμαινε Αθήνα· θα δούμε στο κεφάλαιο 4 και άλλους τρόπους με τους οποίους μπορούσε να συντεθεί αυτή η εικόνα.

Κεφάλαιο 4

Η ΖΩΗ, Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η δημιουργία ενός Σπαρτιάτη

Η αγωγή στη Σπάρτη ήταν υπό τον έλεγχο της πολιτείας. Δεν ξέρουμε καμιά άλλη πόλιν που να έκανε το ίδιο και ήταν ίσως η μοναδική, αν κρίνουμε από τους επαίνους που επιδαψίλευσαν στη Σπάρτη αρχαίοι πολιτικοί στοχαστές, επειδή πήρε την εκπαίδευση στα σοβαρά (π.χ. Αριστοτέλης, Πολιτικά 8.1 = 1337a31, αν και είχε αντιρρήσεις ως προς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα). Κεντρικό ρόλο μέσα στο υποτιθέμενο λυκούργειο σύστημα αναγνωρίζουν στη σπαρτιατική αγωγή (δηλαδή «ανατροφή») και ο Ξενοφών (Λακ. Πολ. 2-4) και ο Πλούταρχος (Λυκούργος 14-18).

Η επίσημη εκπαίδευση ενός αγοριού στη Σπάρτη άρχιζε, σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Λυκούργος 16), στην ηλικία των 7 ετών, αν και από μια άλλη άποψη, τόσο ο ίδιος όσο και ο Ξενοφών θεωρούν ότι άρχιζε με τη γέννηση ή και πριν από αυτήν. Και οι δύο επισημαίνουν το ασυνήθιστο γεγονός ότι τα κορίτσια στη Σπάρτη περνούσαν, όπως και τα αγόρια, από επίσημη αθλητική εκπαίδευση και οι δύο θεωρούν πως στόχος της εκπαίδευσης των κοριτσιών ήταν να τα κάνει καταλληλότερα να φέρουν στον κόσμο υγιή παιδιά. Αυτό ο Ξενοφών (Λακ. Πολ. 1.3-4) το συσχετίζει στενά με τη διαπαιδαγώγηση των αγοριών που θα γεννούσαν, και ο Πλούταρχος (Λυκούργος 14) το εκλαμβάνει ως αναπόσπαστο μέρος της. Βέβαια, αδιασταύρωτες επισημάνσεις του Πλουτάρχου θα πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή ως τεκμήριο για το τι γινόταν την Κλασική εποχή, αποτελούν όμως καλή μαρτυρία τουλάχιστον για την εξέλιξη της σπαρτιατικής εικόνας γύρω στο 100 μ.Χ., και ο Πλούταρχος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του κράτους σε ζητήματα τεκνογονίας. Ενώ ένας Αθηναίος πατέρας ήταν ελεύθερος να αποφασίσει αν θα αναθρέψει ή αν θα εκθέσει το νεογέννητο παιδί του, ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι στη Σπάρτη αυτή η απόφαση εξαρτιόταν από τη φυσική κατάσταση του βρέφους και λαμβανόταν από τους γέροντες της φυλής (Λυκούργος 16).

Η εικόνα του Πλουτάρχου για την επίσημη σπαρτιατική εκπαίδευση είναι εκείνη ενός σχολείου εσωκλείστων ή ενός κανονικού στρατοπέδου με αγόρια παρμένα από τις οικογένειές τους και εγκατεστημένα σε κοινούς καταυλισμούς (Λυκούργος 16). Ο Ξενοφών ενισχύει την εντύπωση του κρατικού ελέγχου, όταν αντιδιαστέλλει τη Σπάρτη με άλλες πόλεις:

Αντί ο κάθε πολίτης να διαλέγει ατομικά δούλους ως παιδαγωγούς [δηλ. ανθρώπους για να φροντίζουν τα παιδιά κατά τις εξωσχολικές ώρες], ο Λυκούργος τοποθέτησε ως υπεύθυνο των παιδιών συλλογικά έναν από εκείνους τους ανθρώπους που καταλαμβάνουν τα ύπατα αξιώματα της πολιτείας.

(Ξενοφών, Λακ. Πολ., 2.2)

Τα αγόρια στη Σπάρτη φαίνεται πως ήταν οργανωμένα σε ηλικιακές τάξεις, με τα μεγαλύτερα παιδιά να έχουν την ευθύνη των μικροτέρων (Πλούταρχος, Λυκούργος 17). Ενδεχομένως, τέτοια συλλογική και αδιάκοπη εποπτεία θα ενίσχυε την ανταγωνιστικότητα μεταξύ των εμπλεκομένων (πβλ. Ξεν. Λακ. Πολ. 4.3-6). Η σπαρτιατική αγωγή σχεδιάστηκε για να παράγει νικητές και, παρόλο που δεν ακούμε για κάποιους που απέτυχαν να ολοκληρώσουν την αγωγή, στην πράξη η παραγωγή νικητών συνεπάγεται αναγκαστικά ηττημένους.

Το πρόγραμμα εκπαίδευσης ήταν ουσιαστικά στρατιωτικό. Η αρχαϊκή Σπάρτη φαίνεται πως είχε πλούσια λογοτεχνική και καλλιτεχνική παράδοση: ομολογουμένως, ό,τι επιβιώνει από τις ελεγείες του Τυρταίου (650 περ. π.Χ.) είναι στενά στρατοκρατικό, αλλά στα αποσπάσματα των χορικών στίχων του Αλκμάν (περ. 630) συμπεριλαμβάνεται και κάτι που είναι ίσως ένας γαμήλιος ύμνος, ο οποίος εύκολα θα μπορούσε να προέρχεται από οποιαδήποτε άλλη πόλιν της περιόδου. Η λακωνική αγγειογραφία φαίνεται, εξάλλου, να έχει ακμάσει έως και το δεύτερο μισό του έκτου αιώνα. Η κλασική Σπάρτη ισχυριζόταν πως περιφρονεί τον ανώτερο πολιτισμό, αν και ο Ξενοφών υπαινίσσεται ότι τα χορικά άσματα εξακολούθησαν να αποτελούν μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος (Λακ. Πολ. 4.2), και μια ιστορία του Πλουτάρχου μπορεί να σημαίνει πως τα ποιήματα του Αλκμάν εξακολουθούσαν να

είναι αποδεκτά τον τέταρτο αιώνα π.Χ. (ή πως δεν ήταν αποδεκτά, Λυκούργος 28). Ποικίλα στρατιωτικά ανέκδοτα, στα οποία γίνεται λόγος για γραπτά μηνύματα, υποδηλώνουν τη διδασκαλία στοιχείων ανάγνωσης και γραφής, αν και τα «λακωνικά» λεκτικά προσόντα, για τα οποία οι Σπαρτιάτες καμάρωναν, ήταν κυρίως προφορικά. Τη βραχυλογία και την κατάπιξη της τάσης για επίδειξη πνεύματος τις είχαν σε μεγάλη εκτίμηση: ο λόγος που αποδίδει ο Θουκυδίδης στο Σθενελαΐδα το 432 π.Χ. (για τον οποίο βλ. κεφ. 3) είναι ένα εξαιρετικά ενσυνείδητο δείγμα τέτοιας ρητορικής.

Η αγωγή αφήνει στις πηγές μας μια εντύπωση φυσικής σκληρότητας. Ο Αριστοτέλης όντως διαμαρτύρεται ότι παραήταν σωματική, με έμφαση σε μία και μοναδική αρετή, τη γενναιότητα, σε βάρος όλων των άλλων (Πολιτικά 8.4 = 1338b11-14). Ο Ξενοφών δίνει έμφαση στη σκληρή σωματική τιμωρία (Λακ. Πολ. 2.2, 2.8, 2.9) και στις πενιχρές παροχές τροφής (Λακ. Πολ. 2.5) και ιματισμού (ξυπολυσιά και ένα μόνο ρούχο επιβαλλόταν ακόμα και στον πιο κρύο καιρό, Λακ. Πολ. 2.3-4). Ο Πλούταρχος χαρακτηριστικά προσθέτει γραφικές λεπτομέρειες για παραγέμισμα* στρωμάτων με καλάμια, τα οποία έπρεπε να μαζέψουν οι εκπαιδευόμενοι με τα χέρια τους και μόνο (Λυκούργος 16).

Και ο Ξενοφών (Λακ. Πολ. 2.6-7) και ο Πλούταρχος (Λυκούργος 17) υποστηρίζουν πως ήταν αναμενόμενο από τα παιδιά να συμπληρώσουν το πενιχρό τους σιτηρέσιο με την κλοπή· αυτή ήταν, κατά τον Ξενοφώντα, μια μορφή στρατιωτικής εκπαίδευσης και εκείνοι που συλλαμβάνονταν τιμωρούνταν —όχι για ανεντιμότητα αλλά για ανικανότητα. Τέτοια εκπαίδευση σε τακτικές ανταρτοπολέμου φαίνεται παράξενη, αν ο στόχος ήταν να εκπαιδευτούν οπλίτες βαρέως πεζικού (για τους οποίους βλ. στο κεφ. 5). Βέβαια, αυτό είναι ίσως και μια απόδειξη του ότι η ανάγκη για μυστικές επιχειρήσεις εναντίον των ειλώτων είχαν λειτουργήσει πιο υπονομευτικά για το οπλιτικό ιδεώδες τού κατά παράταξη πολέμου από όσο θα παραδέχονταν οι Σπαρτιάτες. Στο θέμα της κλοπής ο Πλούταρχος προσθέτει την παράξενη ιστορία ενός μικρού Σπαρτιάτη, ο οποίος πιάστηκε με ένα αλεπουδάκι κρυμμένο μέσα στα ρούχα του και ο οποίος το άφησε να τον σπαράξει θανάσιμα παρά να ομολογήσει (Λυκούργος 18). Εκ πρώτης όψεως, αυτή είναι απλώς μια εποικοδομητική ιστορία σχετικά με τη σπαρτιατική αυστηρότητα (αν και με ένα ηθικό δίδαγμα που θα μπορούσε να έχει καταπλήξει το νεαρό Γεώργιο Ουάσιγκτον). Η ανάγκη, ωστόσο, να κρύψει το παιδί την αλεπού υποδηλώνει πως αυτή είχε προηγουμένως κάποιον ιδιοκτήτη και η επιθυμία του να τη μεταφέρει ζωντανή υποδηλώνει ότι δεν προοριζόταν για φάγωμα. Απορεί κανείς τι ακριβώς συμβαίνει εδώ.

Μια παραδοσιακή πλευρά της εικόνας των βρετανικών σχολικών οικοτροφείων είναι η ομοφυλοφιλία. Δεδομένου ότι ανάμεσα στους Έλληνες αριστοκράτες μια σχέση ανάμεσα σε έναν άντρα και σε έναν έφηβο θα θεωρούνταν ως φυσιολογική πτυχή στη διαδικασία της ενηλικίωσης, ο Ξενοφών χειρίζεται αυτό το θέμα με αξιοσημείωτη απολογητικότητα (Λακ. Πολ. 2.12-14): ο στόχος, ισχυρίζεται, ήταν να ενθαρρύνει την ηρωολατρία όχι το γενετήσιο ένστικτο. Ωστόσο, την ιδιαίτερη σημασία τέτοιων σχέσεων στη Σπάρτη μπορεί ίσως να τη δει κανείς στη διαχρονική δυνατότητά τους να δημιουργούν δίκτυα πολιτικής επιρροής. Ο Ξενοφών εκθέτει αλλού τη διαφωτιστική ιστορία για το πώς ο βασιλιάς Αγησίλαος παρακινήθηκε να ρίξει αθωωτική ψήφο στη δίκη του Σφοδρία (Σπαρτιάτη κυβερνήτη των Θεσπιών το 378 και κατάφωρα ένοχου παράνομης και διπλωματικά ανάρμοστης επίθεσης εναντίον της Αθήνας), διότι ο γιος του Αγησιλάου, ο Αρχίδαμος, ήταν εραστής τού γιου του Σφοδρία

* Σημείωση του μεταφραστή: Ασφαλώς με τα καλάμια οι μικροί Σπαρτιάτες έπλεκαν τα στρώματά τους κατασκευάζοντας έτσι κάποιο είδος ψάθας (στιβάδος, κατά τον Πλούταρχο). Δεν τα παραγέμιζαν με καλάμια (stuffing mattresses with reeds), όπως γράφει εδώ ο συγγραφέας.

Κλεωνύμου και ζήτησε επιείκεια (Ξεν. Ελλ. 5.4.25-33, με νύξεις και για άλλες πλευρές ευνοιοκρατίας σ' αυτή την ιστορία στο 6.4.13-14).

Πολλά χαρακτηριστικά της ζωής στην κλασική Σπάρτη φαίνονται εκ πρώτης όψεως σαν πρωτόγονες επιβιώσεις από το αρχαϊκό παρελθόν, αν και θα πρέπει πάντα να συνυπολογίζουμε την πιθανότητα ένας θεσμός να έχει ενδεχομένως προσαρμοστεί ή ακόμη και επινοηθεί στο πλαίσιο μιας συνειδητής επιδίωξης αρχαϊσμού. Κοινό χαρακτηριστικό των παραδοσιακών κοινωνιών είναι η διαβατήρια τελετή (η τελετουργία της μετάβασης στην ενηλικίωση), κατά την οποία οι άρρενες έφηβοι στέλνονται για ένα διάστημα στην εξοχή προτού επιστρέψουν στην κοινότητα ως ενήλικοι. Ο Πλούταρχος μνημονεύει την κρυπτεία (δηλαδή «εκείνο που είναι κρυμμένο», Λυκούργος 28), η οποία μοιάζει με έναν τέτοιο θεσμό, εκτός του ότι κατ' αυτόν εκείνοι που συμμετείχαν συγκροτούσαν μια μυστική υπηρεσία με καθήκον να εξοντώσουν πιθανούς είλωτες ταραξίες.

Η μετάβαση από την παιδική στην αντρική ηλικία ήταν γενικά λιγότερο έκδηλη στη Σπάρτη από ό,τι σε πολλές πόλεις. Δεν υπήρχε στη Σπάρτη τίποτα αντίστοιχο με την αθηναϊκή κουρεώτιδα (βλ. πιο κάτω), τελετουργία κατά την οποία οι έφηβοι κούρευαν και αφιέρωναν τα μαλλιά τους σε ένδειξη του τέλους της παιδικής ηλικίας· για την ακρίβεια, οι Σπαρτιάτες διατηρούσαν τα μαλλιά τους μακριά ιδίως κατά τη μάχη (Ξεν. Λακ. Πολ. 11.3). Και η ενηλικίωση δεν έδινε σε ένα νεαρό άντρα το δικαίωμα να έχει ιδιωτική ζωή. Ακόμη και νεόνυμφοι άντρες, σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (Λακ. Πολ. 1.5), ήταν υποχρεωμένοι να ζουν χωρικά από τις γυναίκες τους. Δυο χωρία του Πλουτάρχου (Λυκούργος 24, 25) θεωρούνται γενικά πως υποδηλώνουν ότι οι έγγαμοι μαζί με τους άγαμους άντρες εξακολουθούσαν να ζουν σε στρατώνες έως τα 30 τους χρόνια.

Σε όλη τη διάρκεια του ενήλικου βίου τους οι Σπαρτιάτες έπρεπε κανονικά να σιτίζονται ομαδικά και όχι με τις οικογένειές τους. Για την ακρίβεια, η απαραίτητη προϋπόθεση για να έχει κανείς πλήρη πολιτικά δικαιώματα ως Σπαρτιάτης ήταν να συμμετέχει σε ό,τι άλλοι Έλληνες αποκαλούσαν *συσσίτιον* ή «ομαδικό γεύμα». Οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες χρησιμοποιούσαν την αντίστοιχη δωρική λέξη *φιδίτιον* (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 2.9 = I271a27) ή, εναλλακτικά, τον αποκαλυπτικά στρατιωτικό όρο *συσκανία*, «κοινή σκηνή» (Ξεν. Ελλ. 5.3.20). Από μια άποψη, αυτός ο θεσμός μπορεί να θεωρηθεί ως μια εξισωτική προσαρμογή του συμποσίου («ομαδικός πότος») που είχε αποτελέσει τη βάση της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής για τον αρχαϊκό Έλληνα αριστοκράτη. Η ομαδική σίτιση (η Σπάρτη δεν ενέκρινε το υπερβολικό ποτό, Ξεν. Λακ. Πολ. 5.4) ήταν μια κοινωνική ισοπέδωση. Ενδέχεται όμως και να έχει συμβάλει στην έξαρση των κοινωνικών διακρίσεων. Οι συνδαιτημόνες του συσσιτίου αναδεικνύονταν με εκλογή κατά την ενηλικίωσή τους. Ο Πλούταρχος (Λυκούργος 12) αναφέρει πως η ψήφος ανάμεσα στα ενεργά μέλη έπρεπε να είναι ομόφωνη. Δεν ξέρουμε τι συνέβαινε μι όσους καταψηφίζονταν. Μπορεί να είχαν δικαίωμα να ζητήσουν την ένταξή τους σε κάποιο συσσίτιον δεύτερης κατηγορίας που παρασκευαζόταν γι' αυτούς. Διαφορετικά, έχαναν ενδεχομένως τα πολιτικά τους δικαιώματα και γίνονταν υπομείονες («υποδεέστεροι»), σαν εκείνους που φτώχαιναν πάρα πολύ και αδυνατούσαν να καταβάλουν τις εισφορές τους. Το δεύτερο αυτό σημείο τονίζεται από τον Αριστοτέλη στο πλαίσιο της κριτικής που ασκεί στο σπαρτιατικό σύστημα {*Πολιτικά* 2.9 = I271a27-32}.

Εκείνο που σαφέστατα προκύπτει από αυτή την ανασκόπηση των σπαρτιατικών κοινωνικών θεσμών είναι η φροντίδα να αναπτυχθεί η νομιμοφροσύνη απέναντι στην ομάδα σε βάρος της αφοσίωσης προς την οικογένεια. Το ίδιο κίνητρο μπορεί να διαπιστωθεί και στους κανόνες τους σχετικούς με το γάμο. Η θέση των γυναικών στη Σπάρτη ήταν μοναδική από πολλές απόψεις. Το γεγονός ότι μπορούσαν να κληρονομούν περιουσία στο όνομά τους προκάλεσε τη δυσφορία του Αριστοτέλη, γιατί, κατά την άποψή του, η τάση να προσελκύουν οι πλούσιες ιδιοκτήτριες πλούσιους συζύγους ήταν η αιτία που είχε οδηγήσει στη σταδιακή συγκέντρωση του πλούτου σε ελάχιστα χέρια (πάνω σ' αυτό βλ. περισσότερα στο κεφ. 6).

Το γεγονός ότι παρεχόταν στα κορίτσια επίσημη εκπαίδευση εξάιρεται στις πηγές μας, και γιατί φαίνεται πως ήταν εξίσου αθλητική, αν όχι στρατιωτική, όσο και των αγοριών, και γιατί η γυναικεία γυμνότητα προκαλούσε αισθησιακό ενδιαφέρον (Πλούταρχος Λυκούργος 14).

Οι σπαρτιατικές αντιλήψεις για το γάμο φαίνονται περίπλοκες. Αφενός, όπως έχουμε δει, το ζευγάρι ήταν αναγκασμένο να ζει χωριστά, τουλάχιστον στην αρχή· και ο Πλούταρχος αναφέρει παράξενα γαμήλια έθιμα, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν αλλαγή ρούχων, τελετουργική απαγωγή και, ιδίως, μυστικότητα (Λυκούργος 15). Αφετέρου, ίσως και να μαρτυρείται ότι οι μόνοι άνθρωποι στους οποίους επιτρεπόταν να έχουν ταφόπετρες ήταν οι γυναίκες που πέθαιναν στον τοκετό και οι άντρες που πέθαιναν στη μάχη (Πλούτ. Λυκούργος 27, αν και το κείμενο αμφισβητείται). Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, θα αποτελούσε ενδεχομένως ένδειξη ότι η τεκνοποιία ήταν τοποθετημένη στο ίδιο επίπεδο με τις στρατιωτικές ανάγκες της πόλεως. Ένας τέτοιος περιορισμός στις ταφόπετρες θα είχε ως παράπλευρη συνέπεια τον περιορισμό της προγονικής λατρείας γενικά, που ήταν σημαντική μορφή οικογενειακής λατρείας σε άλλες πόλεις. Για να ενθαρρύνεται ενδεχομένως η τεκνοποιία, επιτρεπτές και διαδεδομένες ήταν και οι ιδιωτικές συμφωνίες για ανταλλαγή γυναικών (Ξενοφών Λακ. Πολ. 1.7-8). Παρά ταύτα, τα συνοικέσια των βασιλιάδων της Σπάρτης, τουλάχιστον, ήταν ένα ζήτημα, στο οποίο το κράτος είχε δικαίωμα παρέμβασης. Και μάλιστα λέγεται ότι οι έφοροι είχαν επιβάλει πρόστιμο στο βασιλιά Αρχίδαμο Β', που είχε παντρευτεί μικρή γυναίκα, με το αιτιολογικό ότι «αυτή δε θα μας γεννήσει βασιλιάδες αλλά βασιλίσκους» (Πλούταρχος Αγησίλαος 2)· η ιστορία είναι κατά πάσα πιθανότητα πλαστή, το βασικό της όμως μήνυμα είναι ότι οι έφοροι είχαν δικαίωμα να το κάνουν αυτό.

Η δημιουργία ενός Αθηναίου

Ενώ η εκπαίδευση των κοριτσιών στη Σπάρτη ήταν σε κάποιο βαθμό βασισμένη σ' εκείνη των αγοριών, στην Αθήνα υπήρχε μια πιο σαφής διάκριση ανάμεσα στους άντρες και στις γυναίκες και ήταν παμπάλαιη. Ομολογουμένως, μερικά γεγονότα ήταν δεδομένα, ανεξάρτητα από το φύλο του παιδιού. Η δεκάτη, ή γιορτή της δέκατης μέρας, για παράδειγμα, προφανώς μια τελετή ονοματοδοσίας, μαρτυρείται και για τα κορίτσια και για τα αγόρια.

Ωστόσο, τελετουργίες συνδεδεμένες με οργανισμούς στο πλαίσιο της πόλεως φαίνεται πως αφορούσαν μόνο τους άντρες. Έχουμε ήδη πραγματευτεί (στο κεφ. 3) την καθιέρωση των δήμων ή πολιτικών ενοριών της Αττικής. Μετά τον Κλεισθένη, 510 περ. π.Χ., πολίτης ήταν κατ' αρχήν ένας άντρας που είχε εγγράψει στην ηλικία των 18 ως μέλος στο δήμο του πατέρα του (οι γυναίκες δεν ήταν μέλη). Οι δήμοι, ωστόσο, ήταν για ενηλίκους. Πιο σημαντικές για τη διαδικασία ενηλικίωσης ήταν οι φρατρίες (δηλ. «αδελφότητες»), που ήταν θρησκευτικές λατρευτικές ομάδες βασισμένες σε ονομαστική συγγένεια. Πουθενά στις πηγές μας δε λέγεται ξεκάθαρα ότι κάθε Αθηναίος ανήκε σε μια φρατρία, αλλά οι φρατρίες είναι τόσο βασικές για την αθηναϊκή ταυτότητα, ώστε θεωρούμε ότι αυτό ήταν γενικά δεδομένο. Από την άλλη, το να ανήκει κανείς σε κάποιο γένος, έναν άλλο τύπο λατρευτικής ομάδας, ήταν σαφώς αριστοκρατικό και συχνά σχετιζόταν με κάποιο συγκεκριμένο οικογενειακό ιερατικό αξίωμα, όπως οι Ευμολπίδες και οι Κήρυκες, που μοιράζονταν μεταξύ τους την ευθύνη για τα Ελευσίνια Μυστήρια.

Στενά συνδεδεμένη με τις φρατρίες είναι μια σπουδαία ετήσια γιορτή, τα Απατούρια: η ετυμολογία της, «εκείνοι που μοιράζονται τους ίδιους πατεράδες», έχει προφανείς δεσμούς με την ιδέα της «αδελφότητας». Αυτή η γιορτή σηματοδοτούσε διάφορες φάσεις στην πορεία της ενηλικίωσης. Στα Απατούρια τα αγόρια παρουσιάζονταν στη φρατρία κατά την πρώτη νηπιακή τους ηλικία, αν και υπάρχουν αντιφατικές μαρτυρίες για την ακριβή ηλικία. (Ακούμε και για μια περίπτωση κοριτσιού που παρουσιάστηκε, αλλά αυτή μπορεί να ήταν

εξαιρέση, διότι οι δικανικοί λόγοι δεν επικαλούνται το γεγονός της παρουσίας για να αποδείξουν την έννομη θέση των Αθηναίων γυναικών, όπως κατά κανόνα κάνουν για τους άντρες.) Η τελευταία από τις τρεις μέρες της γιορτής ήταν η κουρεώτις, όταν νεαροί άντρες στα πρόθυρα της ενηλικίωσης έκαναν ένα τελετουργικό κούρεμα, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Βέβαια, οι μυθικές καταβολές της γιορτής συνδέονται στενά με τη θέση του έφηβου, η οποία τυποποιήθηκε ή επανακαθιερώθηκε μέσα στη δεκαετία του 330 ως μια διετής περίοδος στρατιωτικής εκπαίδευσης, την οποία κάθε οπλίτης, ή ίσως και κάθε πολίτης, ήταν υποχρεωμένος να υποστεί μεταξύ των 18 και των 20 χρόνων του.

Τα αγόρια, λοιπόν, προχωρούσαν προς την πολιτική τους ενηλικίωση μέσα από μια σειρά τελετουργίες. Δε συνέβαινε το ίδιο και με τα κορίτσια. Ένας από τους γυναικείους χορούς του Αριστοφάνη (Λυσιστράτη 641-7) υποστηρίζει πως έχει περάσει, από τότε που ήταν 7 χρονών και κουβαλούσε ιερά αντικείμενα στα Αρρηφόρια, στο «άλεσμα των δημητριακών της θεάς», όταν ήταν 10, για να υπηρετήσει μετά ως «Αρκτος» στη λατρεία της Αρτεμης, προτού τελικά (αλλά και πάλι πριν από την ενηλικίωση) πάρει μέρος στα Παναθήναια ως κανηφόρος. Αυτά όμως είναι πράγματα που δεν αφορούσαν όλα τα κορίτσια παρά μόνο ελάχιστα επίλεκτα πρόσωπα. Αποσκοπούσαν στο να εξυπηρετήσουν θρησκευτικές ανάγκες της πόλεως και όχι να σηματοδοτήσουν φάσεις στη διαδικασία της ενηλικίωσης.

Έχει υπάρξει σημαντική αμφιλογία προσφάτως ως προς την έκταση στην οποία τα κορίτσια στην Αθήνα, ή ακόμη και οι ενήλικες Αθηναίες, ζούσαν σε καθεστώς υπερπροστατευτισμού και απομόνωσης. Πολλά λέγονται στις πηγές μας σχετικά με τις ευυπόληπτες γυναίκες που δεν έκαναν δημόσιες εμφανίσεις (αυτό αναφέρεται φυσικά στις εύπορες τάξεις, διότι, όπως παρατήρησε ο Αριστοτέλης, Πολιτικά 4.15 = 1300a7, «κανένας δε θα μπορούσε να εμποδίσει τις γυναίκες των φτωχών από το να βγαίνουν έξω»). Έχει διατυπωθεί, ωστόσο, η πρόταση ότι αυτό θα έπρεπε να ερμηνευτεί ως κωδική διατύπωση με μια εννοούμενη πρόταση εξαίρεσης — «οι ευυπόληπτες γυναίκες ποτέ δεν κάνουν δημόσιες εμφανίσεις (παρεκτός για κάποιο σοβαρό λόγο)» —, στην οποία ο ορισμός τού τι αποτελούσε σοβαρό λόγο θα μπορούσε να είναι απεριόριστα ελαστικός.

Σε έναν κόσμο χωρίς καθόλου σχεδόν θρησκευτική παρθενία δεν υπήρχαν μοναστήρια στην κλασική Αθήνα —, ο γάμος ήταν ο μόνος έντιμος προορισμός για μια γυναίκα. Η κατανομή της εξουσίας μέσα στην οικογένεια θα επηρεαζόταν από την ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων. Υπάρχουν κάποιες μαρτυρίες ότι η συνηθισμένη ηλικία γάμου για τους άντρες ήταν τα 30 περίπου χρόνια και για τις γυναίκες τα 15. Ο αρχαίος κόσμος, ωστόσο, τ' είχε σημαντική πρόωρη θνησιμότητα και το διαζύγιο στην Αθήνα ήταν ελεύθερο για τις γυναίκες (τουλάχιστον αν είχαν τη συγκατάθεση των αρρένων συγγενών τους), όπως και για τους άντρες. Δεν πρέπει να αγνοούμε το ενδεχόμενο πολύ διαφορετικών σχέσεων εξουσίας σε δεύτερους γόμους.

Η αθηναϊκή γραμματεία γράφτηκε από άντρες για άντρες και τα σωζόμενα γραμματειακά γένη αντικατοπτρίζουν κυρίως το δημόσιο κόσμο των αντρών παρά τον ιδιωτικό και ενδοοικιακό κόσμο των γυναικών. Αυτό ενδέχεται να αλλοιώνει την προοπτική μας στο ζήτημα των γυναικών της Αθήνας. Σε δικανικούς λόγους μια ευυπόληπτη Αθηναία στη διάρκεια της ζωής της αναφέρεται πάντα ως σύζυγος ή θυγατέρα, διότι το να την κατονομάσει κανείς θα ήταν προσβλητικό. Μια νεκρή γυναίκα, ωστόσο, ήταν πάνω από τέτοιες προσβολές και, ενώ από την Αρχαϊκή περίοδο σώζονται ταφικές στήλες (αναμνηστικές πλάκες) μόνο για άντρες, από το 440 π.Χ. περίπου και εξής γυναίκες και άντρες μνημονεύονται τακτικά πάνω σε πέτρες).

Οι διαδικασίες που χρειάζονταν για να γίνει κανείς δούλος ή μέτοικος στην Αθήνα ήταν πολύ διαφορετικές από εκείνες που χρειάζονταν για να γίνει Αθηναίος. (Θα πρέπει φυσικά να δεχτούμε ότι η διαδικασία για να γίνει κανείς είλωτας ή περίοικος στη Σπάρτη ήταν ίσως εξίσου ιδιαίζουσα, αλλά από αυτήν δε σώζεται ούτε ίχνος στις πηγές μας.) Όσοι

επισκέπτονταν την Αθήνα έπρεπε να εγγραφούν ως μέτοικοι, αν παρέμεναν για περισσότερο από μια σύντομη περίοδο (ίσως 30 ημερών). Για να εγγραφούν, θα έπρεπε να έχουν έναν πολίτη ως προστάτην ή εγγυητή· ως μέτοικοι έπρεπε να πληρώνουν ειδικό φόρο, το μετοίκιον. Τα καθήκοντα του προστάτου είναι άγνωστα, αν και η ύπαρξή του συμβόλιζε σαφώς την υπεξούσια θέση τού μέτοικου.

Οι συνέπειες του μετοικίου είναι πιο σύνθετες, διότι οι φόροι στην Αθήνα είχαν διάφορες μορφές. Πλούσιοι πολίτες, όπως και πλούσιοι μέτοικοι, ήταν υποκείμενοι σε «λειτουργίες» (στην υποχρέωση να χρηματοδοτούν π.χ. την παραγωγή ενός θεατρικού έργου σε ένα δραματικό φεστιβάλ), αλλά αυτό ήταν και τιμή όσο και επιβάρυνση. Στα μάτια των Ελλήνων, ωστόσο, μόνο οι υπήκοοι ενός τυράννου πλήρωναν τακτικούς, άμεσους προσωπικούς φόρους όπως το μετοίκιον (οι Αθηναίοι πολίτες ασφαλώς δεν πλήρωναν) και αυτό αποτελούσε συνεπώς ένα ακόμη τεκμήριο της υπεξούσιας θέσης των μετοίκων. Το μετοίκιον ήταν και αυτό μια οικονομική επιβάρυνση: έχουμε την πληροφορία ότι ήταν καθορισμένο στο ύψος της μίας δραχμής το μήνα για τους άντρες και στο μισό για τις γυναίκες, πράγμα που σημαίνει ότι τουλάχιστον μερικές γυναίκες μέτοικοι (ίσως εκείνες που ζούσαν ανεξάρτητες) εμφανίζονταν στους φορολογικούς καταλόγους. Αυτό είναι ενδιαφέρον, γιατί καμιά γνήσια Αθηναία δεν εμφανίστηκε ποτέ σε κανέναν επίσημο κατάλογο. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στα φύλα στην Αθήνα φαίνεται πως ήταν πιο έντονη ανάμεσα στους πολίτες παρά ανάμεσα στους ξένους.

Ο Σόλων (590 περ. π.Χ.) είχε απαγορεύσει με νόμο τον εξανδραποδισμό Αθηναίων στην Αθήνα, και θεωρούσαν εξαιρετικά αντιδεοντολογικό το να εξανδραποδίζεις άλλους Έλληνες. Η καλύτερη πηγή μας για την προέλευση των δούλων είναι τα θραύσματα των αττικών στηλών, μια ομάδα επιγραφών στις οποίες καταγράφονται πλειστηριασμοί δημευμένων περιουσιακών στοιχείων μετά τα σκάνδαλα των Ερμήδων και των Μύστηριών το 415 π.Χ. Συνολικά 43 δούλοι καταγράφονται με διάφορους συνδυασμούς ονόματος (23 δούλοι), επαγγέλματος (8 δούλοι) και εθνικής προέλευσης (32 δούλοι και 3 επιπλέον περιγράφονται ως «γεννημένοι στο σπίτι», μια κατηγορία θεωρούμενη ως ιδιαίτερα πιστή). Από τους 32, των οποίων αναφέρεται η εθνική προέλευση, ένας μπορεί να προέρχεται από ελληνική κοινότητα (Μεσσηνία, δηλ. πρώην είλωτας), ένας είναι από το περιθωριακό βασίλειο της Μακεδονίας και 30 προέρχονται από περιοχές εκτός των ορίων του ελληνικού κόσμου. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να είμαστε βέβαιοι αν το δείγμα αυτό είναι αντιπροσωπευτικό.

Μια νύφη γινόταν δεκτή στο νέο της σπίτι με ράντισμα από καρύδια (κατάχυσμα, το αρχαίο αντίστοιχο του κομφετί). Ο Αριστοφάνης (Πλούτος 768-9) αναφέρει ότι το ίδιο γινόταν και σε έναν δούλο, αλλά μόνο σε κάποιον νεοαγορασμένο. Κατά πάσα πιθανότητα, η τελετουργία αποσκοπούσε στο να κάνει διάκριση μεταξύ εκείνων που συνδέονται με το σπίτι εκ γενετής και εκείνων που έρχονται αργότερα. Οι δούλοι είναι κατά μια έννοια ισόβια παιδιά. Ακόμη και ένας ενήλικος δούλος μπορεί να προσφωνηθεί ως παις («αγόρι»), αλλά οι παραλληλισμοί στη μεταχείριση των δούλων και των παιδιών στην Αθήνα δεν πρέπει να είναι υπερβολικοί, γιατί υπάρχουν πράγματα που νόμιμα μπορείς να κάνεις στο δούλο σου (δικαστικά βασανιστήρια, σεξουαλική εκμετάλλευση), τα οποία δε δικαιούσαι να τα κάνεις στα παιδιά σου.

Γνωρίζουμε λιγότερα από όσα θα επιθυμούσαμε για τη συμμετοχή των δούλων και των μετοίκων στις αθηναϊκές λατρείες. Σε μια σειρά πηγών, ενίοτε αμφίβολης αξιοπιστίας, αναφέρεται ρητά ότι οι δούλοι αποκλείονταν από κάποιες γιορτές και ότι ήταν παρόντες σε άλλες, ενώ για μια τρίτη ομάδα εορτών δεν αναφέρεται τίποτα, ούτε έτσι ούτε αλλιώς. Παρασύρεται κανείς να προτείνει ένα σχήμα κατά το οποίο οι δούλοι συμμετέχουν σε οικιακές γιορτές (Κρόνια) και αγροτικές (Ανθεστήρια), αλλά όχι σε εκείνες που εστιάζονταν στην αθηναϊκή ιθαγένεια (Απατούρια) ή στην Αθήνα ως πολιτική κοινότητα (Παναθήναια, Συνοικία). Και πάλι, όμως, οι δυσκολίες παραμένουν για παράδειγμα, πώς να εξηγήσουμε το

γεγονός ότι τουλάχιστον κάποιοι δημόσιοι δούλοι μούνταν στα Ελευσίνια Μυστήρια; Στους μετοίκους, εξάλλου, είχε παραχωρηθεί στην παρέλαση των Παναθηναίων το ειδικό καθήκον να μεταφέρουν αφιερώματα (σκαφηφόροι), ντυμένοι χαρακτηριστικά με πορφυρά ενδύματα αντί των λευκών που φορούσαν οι συμμετέχοντες πολίτες.

Ακούμε για διάφορες ξενόφερτες λατρείες στην Αθήνα του πέμπτου και του τέταρτου αιώνα. Σε επιγραφή του 333/2 π.Χ. γίνεται λόγος για ένα συνεταιρισμό εισαγωγών από τη φοινικική πόλη Κίτιον της Κύπρου, στον οποίο παραχωρείται γη για να οικοδομήσουν ναό για τη δική τους λατρεία της Αφροδίτης (δηλ. της Αστάρτης)· η επιγραφή αναφέρει κάποιο προηγούμενο που αφορούσε αιγυπτιακό ναό της Ίσιδας. Μια γιορτή της θρακικής θεάς Βενδίδος εισήχθη στην Αθήνα αρκετά νωρίς, ώστε να μνημονεύεται στην *Πολιτείαν* του Πλάτωνα (γραμμένη γύρω στο 380 π.Χ.). Ενδέχεται να έχει καθιερωθεί από δούλους ή πρώην δούλους. Δεν έχουμε, ωστόσο, πληροφορίες για θρησκευτικούς συνδέσμους προορισμένους να δίνουν σε πρώην δούλους κάποιο στήριγμα στην κοινωνία (έτσι όπως έκαναν οι *Seniri Augustales* στην αυτοκρατορική Ρώμη), επειδή ίσως οι πρώην δούλοι στην Αθήνα δε θεωρούνταν σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα ή έστω ξεχωριστή κοινωνική ομάδα.

Στην ελληνική μυθολογία οι Σπαρτιάτες κατάγονταν από τους Δωριείς εισβολείς, ενώ οι πρόγονοι των Αθηναίων ήταν αυτόχθονες (δηλ. «γεννημένοι από τη γη»). Οι δύο αυτοί μύθοι έβρισκαν την ισχυρή τους έκφραση στο πού ζούσαν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες μέσα στο πλαίσιο των δύο κοινωνιών. Η κατοχή γης στην Αθήνα ήταν προνόμιο των πολιτών. Οι μέτοικοι, εκτός από εκείνους στους οποίους είχε εκχωρηθεί το σπάνιο προνόμιο της εγκλήσεως (δηλ. της ιδιοκτησίας γης σε μια ξένη πόλιν), έπρεπε να νοικιάζουν ακόμη και τα σπίτια τους. Θεωρητικά, αν και φυσικά αυτό δεν ίσχυε πάντα στην πραγματικότητα, οι Αθηναίοι έβλεπαν τους εαυτούς τους ως κτηματίες — ευγενείς γαιοκτήμονες, αν ήταν πλούσιοι, ή αλλιώς αγρότες ιδιοκτήτες— αφήνοντας τις τέχνες να ασκούνται από μετοίκους. Η έκταση στην οποία χρησιμοποιούνταν δούλοι στην αθηναϊκή γεωργία αποτελεί αντικείμενο αμφιλογίας, και υπάρχουν πληροφορίες για πολίτες που ζούσαν στο άστυ, από όπου έβγαιναν για να πάνε στα χωράφια τους, αλλά μπορούμε να εικάσουμε ότι (με την εξαίρεση των αργυρωρυχείων του Λαυρίου, τα οποία ήταν εξ ολοκλήρου σχεδόν επανδρωμένα με δούλους) η εργασία που πρόσφεραν οι δούλοι και οι μέτοικοι ήταν δυσανάλογα συγκεντρωμένη στην ίδια την Αθήνα και στο λιμάνι της, τον Πειραιά.

Τη γη που ανήκε σε Σπαρτιάτες πολίτες, εξάλλου, την καλλιεργούσαν είλωτες, οι οποίοι, κατά πάσα πιθανότητα, ζούσαν είτε σε χωριά είτε στις ιδιοκτησίες των Σπαρτιατών. Οι περίοικοι, αν κρίνουμε από το όνομά τους, «ζούσαν στα περίχωρα» και όχι μέσα στη Σπάρτη. Οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες ήταν απόντες γαιοκτήμονες, στρατωνισμένοι, κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους, σε καταυλισμούς μέσα και γύρω από τη Σπάρτη (γεγονός που δημιουργεί την απορία πώς επέβλεπαν τις ιδιοκτησίες τους και τους είλωτές τους). Αντλούσαν τα προς το ζην από τη γη, την οποία είχαν κατακτήσει οι μυθολογικοί τους πρόγονοι, αλλά περιφρονούσαν την αγροτική εργασία. Ο βασιλιάς Κλεομένης, για παράδειγμα, είχε, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, περιγράψει τα ομηρικά έπη ως ποίηση για Σπαρτιάτες, διότι ενθάρρυναν τους ανθρώπους να πολεμούν —ενώ ο υποεπικός ποιητής Ησίοδος ταίριαζε στους είλωτες, γιατί δίδασκε την αγροτική τέχνη (Αποφθέγματα Λακωνικά 223a).

Κεφάλαιο 5

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ο εφευρέτης του πολέμου

Αυτό που ονομάζουμε Πελοποννησιακό Πόλεμο ήταν μια σύγκρουση (ή μια σειρά από συγκρούσεις) ανάμεσα στη Σπάρτη και την Αθήνα, οι οποίες άρχισαν τον πόλεμο επί ίσοις όροις, η καθεμιά επικεφαλής μιας συμμαχίας υπηκόων-συμμάχων. Συνολικά ο πόλεμος

κράτησε 27 χρόνια, από το 431 έως το 404 π.Χ., αλλά περιλάμβανε δύο ξεχωριστές φάσεις ένοπλης αναμέτρησης των δέκα περίπου ετών η καθεμιά. Η πρώτη είναι γνωστή ως Αρχίδαμειος Πόλεμος (431-421), από το βασιλιά της Σπάρτης Αρχίδαμο, ηγέτη των ετήσιων επιδρομών στην Αττική, οι οποίες χαρακτήρισαν τη φάση. Από τυπική άποψη, η Ειρήνη του Νικία το 422/1 επισφράγισε μια ισοπαλία, στη βάση του ότι κάθε πλευρά θα επέστρεφε όποια εδαφικά κέρδη είχε αποκτήσει κατά τα προηγούμενα δέκα χρόνια. Ωστόσο, οι όροι της ποτέ δεν εφαρμόστηκαν επακριβώς και την ψυχρή ειρήνη ακολούθησαν ολόπλευρες εχθροπραξίες το 413. Η τελευταία δεκαετία του πολέμου είναι εναλλακτικά γνωστή είτε ως Δεκελεικός Πόλεμος (επειδή οι Σπαρτιάτες την περίοδο αυτή εγκαθίδρυσαν μια μόνιμη οχυρωμένη βάση στη Δεκέλεια της Αττικής) ή ως Ιωνικός Πόλεμος (διότι οι αποφασιστικές μάχες δόθηκαν στη θάλασσα, στα ανοιχτά των ιωνικών ακτών της Μικρής Ασίας). Τελείωσε με την άνευ όρων παράδοση της Αθήνας το 404.

Περισσότερο από κάθε άλλον πόλεμο στην ιστορία, ο Πελοποννησιακός Πόλεμος οφείλει την ύπαρξή του στο Θουκυδίδη. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε με μια δόση συγγνωστής υπερβολής να θεωρηθεί ως ο εφευρέτης του. Αν δεν ήταν αυτός, δε θα είχαμε κανένα λόγο να συσχετίζουμε τις δύο αυτές συγκρούσεις στο πλαίσιο του «ενός» Πελοποννησιακού Πολέμου, αποκλείοντας μια προγενέστερη περίοδο συγκρούσεων ανάμεσα στους ίδιους αντιπάλους, από το 461 περ. έως το 446 περ. π.Χ. (νεότεροι ιστορικοί τιτλοφόρησαν αυτή την προγενέστερη περίοδο ως «Πρώτο Πελοποννησιακό Πόλεμο», ο όρος όμως ποτέ δεν έγινε πραγματικά δημοφιλής). Γιατί δύο πόλεμοι (461 περ.- 446 περ. και 431-404) και όχι ένας (461 περ.-404) ή τρεις (461 περ.- 446 περ., 431-421, 413-404);

Τα λίγα που γνωρίζουμε για το Θουκυδίδη προέρχονται από το έργο του. Μας δίνει κάποιες λεπτομέρειες στην αρχή (1.1) και κάπως περισσότερες στο λεγόμενο Δεύτερο Προοίμιο (5.26):

Ο Θουκυδίδης ο Αθηναίος έγραψε την ιστορία αυτής της περιόδου, κατά καλοκαίρια και χειμώνες, έτσι καθώς συνέβαινε το κάθε γεγονός, μέχρι τότε που οι Σπαρτιάτες κατέλυσαν την αθηναϊκή δύναμη και κατέλαβαν τον Πειραιά και τα Μακρά Τείχη. Έως εκείνη τη στιγμή, ο πόλεμος είχε διαρκέσει συνολικά 27 χρόνια... Εγώ τον έζησα σε όλη του τη διάρκεια και ήμουν αρκετά μεγάλος για να παρακολουθήσω τι συνέβαινε και έδωσα μεγάλη προσοχή, ώστε να μπορέσω να τον καταλάβω καλά.

(Θουκυδίδης, 5.26)

Ισχυρίζεται εδώ ότι ήταν αρκετά μεγάλος το 431 για να καταλάβει τη σπουδαιότητα του πολέμου με το ξεκίνημά του· πρέπει να ήταν όντως τουλάχιστον 23 ετών, διότι αναφέρει στη συνέχεια ότι υπηρέτησε ως στρατηγός στην Αμφίπολη το 424 και φαίνεται πως γι' αυτό, όπως και για πολλά άλλα αξιώματα, ελάχιστη ηλικία ήταν τα 30 χρόνια. Δεν μπορεί να ήταν πολύ μεγαλύτερος, διότι ο τρόπος που προσδιορίζει την ακριβή διάρκεια του πολέμου υποδηλώνει ότι ο Θουκυδίδης ζούσε ακόμη όταν τελείωσε ο πόλεμος το 404. Εξάλλου, δε θα έζησε και πολύ μετά από αυτόν, ακριβώς επειδή η ιστορία του δεν είναι ολοκληρωμένη. Η ιστορία του αποτελείται από μακροσκελή εισαγωγή (βιβλίο 1), ακολουθούμενη από εξιστόρηση των είκοσι πρώτων χρόνων του πολέμου (βιβλία 2-8), οργανωμένη χρονιά χρονιά σε οχτάμηνα καλοκαίρια (δηλαδή περιόδους εχθροπραξιών) και τετράμηνους χειμώνες.

Ο Θουκυδίδης σκόπευε να συνεχίσει την εξιστόρησή του μέχρι το 404 και στο 5.26 ισχυρίζεται ότι το έχει επιτύχει. Ωστόσο, η εκδοχή του έργου του που διαθέτουμε εμείς διακόπτεται (8.109), ενώ περιγράφει τα γεγονότα του εικοστού πρώτου έτους (411 π.Χ.), και το γεγονός ότι ο επίδοξος συνεχιστής του Θουκυδίδη, ο Ξενοφών, άρχισε τη δική του ιστορία από αυτό το σημείο υποδηλώνει ότι ούτε κατά την Αρχαιότητα δεν ήταν τίποτα περισσότερο γνωστό. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για ποιο λόγο ο Θουκυδίδης τελειώνει εδώ. Μπορεί ενδεχομένως να πέθανε αφήνοντας το έργο του ανολοκλήρωτο· αλλά το κεφάλαιο 8.109 δεν ήταν πιθανότατα το τελευταίο πράγμα που έγραψε, διότι το βιβλίο 8 φαίνεται να δείχνει

μικρότερη γνώση των τελικών φάσεων του πολέμου από όσο δείχνουν μερικά άλλα τμήματα του κειμένου, και ιδιαίτερα το Δεύτερο Προοίμιο, το οποίο, όπως είδαμε, δεν μπορεί να έχει γραφτεί πριν από το 404. Έχουμε, από ό,τι φαίνεται, να κάνουμε όχι απλώς με ένα ανολοκλήρωτο κείμενο αλλά και με ένα κείμενο του οποίου δεν έχει ολοκληρωθεί η συνολική επεξεργασία.

Οι κλασικοί φιλόλογοι έχουν κατά παράδοση εστιάσει την προσοχή τους στη σύνθεση συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων, παρά το γεγονός ότι οι αρχαίοι ακροατές απολάμβαναν την Ιλιάδα (για παράδειγμα) ως ενιαίο έργο, αυτό είναι ποικιλοτρόπως σημαντικότερο από το ζήτημα της προέλευσής του. Στην περίπτωση, ωστόσο, ενός ολοφάνερα ανολοκλήρωτου έργου, όπως είναι η ιστορία του Θουκυδίδη, η ύπαρξη διαφορετικών στρωμάτων σύνθεσης είναι κάτι το πολύ σημαντικό. Ο Θουκυδίδης είναι γενικά συνεπής συγγραφέας, υπάρχουν όμως μερικές χτυπητές αντιφάσεις, όταν συχνά μια αναλυτική κρίση του σε κάποιο σημείο του κειμένου δεν επιβεβαιώνεται στη λεπτομερειακή αφήγηση αλλού. Είναι ενδεχόμενο, σε κάποιες περιπτώσεις, ο Θουκυδίδης να βρισκόταν στη διαδικασία μεταβολής γνώμης, αν και τέτοιες εξηγήσεις δεν αποδεικνύονται και δε θα πρέπει ίσως να γίνεται καταχρηστική προσφυγή σ' αυτές.

Ο Θουκυδίδης είναι ένας από τους πιο σημαντικούς αλλά και από τους πιο δύσκολους αρχαίους συγγραφείς. Η δυσκολία του έγκειται στη συχνή έλλειψη νοηματικής διαύγειας. Αντίφαση περιβάλλει την προγραμματική του δήλωση σχετικά με τη χρήση των δημηγοριών:

Έχω βάλει διάφορους ομιλητές να λένε ό,τι μου φαινόταν πως είναι περισσότερο ταιριαστό σε μια δεδομένη περίπτωση, μένοντας όσο το δυνατό πιο προσκολλημένος στη γενική ιδέα αυτών που πραγματικά λέχθηκαν.
(Θουκυδίδης, 1.22)

Ισχυρίζεται άραγε εδώ ότι μεταφέρει αυτά που λέχθηκαν ή αυτά που θα έπρεπε να έχουν λεχθεί, και ποια είναι η σχέση ανάμεσα στο να μεταφέρεις την ουσία και να επινοείς τις λεπτομέρειες; Οι δημηγορίες είναι συνηθισμένες σε αρχαία ιστορικά έργα (αν και οι αρχαίοι συγγραφείς δεν πολυπαίνουν στον κόπο να δικαιολογήσουν για ποιο λόγο τις χρησιμοποιούν): οι δημηγορίες του Θουκυδίδη είναι σε μερικά σημεία γλωσσικά ακατάληπτες, με εκτεταμένη χρήση αφηρημένων γενικεύσεων, που αφορούν την ισχύ και το ανθρώπινο δράμα. Αλλά ακόμη και στο αφηγηματικό μέρος, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 2 με την εξέγερση της Νάξου, υπάρχουν φορές που χρησιμοποιεί τη γλώσσα με προφανή στόχο να επιβάλει μια συγκεκριμένη οπτική στους αναγνώστες του.

Ο Θουκυδίδης σπάνια εκφράζει την προσωπική του άποψη, όμως, ισχυρά συναισθήματα βρίσκονται κάτω από την ήρεμη επιφάνεια και η προσωπικότητά του είναι κυρίαρχη στο κείμενό του. Ούτε μας λέει πού ξέρει αυτά που ξέρει. Παρά την εμμονή του στις καταθέσεις αυτοπτών μαρτύρων (1.22), ποτέ σχεδόν δε μνημονεύει τους πληροφορητές του, διότι ενδεχομένως κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με την παραδοχή ότι τα πορίσματά του είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας συμπερασμάτων μάλλον παρά αποτυπώσεις της πραγματικότητας. Ο Θουκυδίδης δεσπόζει του Πελοποννησιακού Πολέμου, κυρίως διότι η αποσιώπηση των πηγών του έχει καταστήσει αδύνατη τη σύνθεση μιας εναλλακτικής εκδοχής.

Αυτό που κάνει το Θουκυδίδη σημαντικό είναι η επιρροή του. Εκ πρώτης όψεως, ανταποκρίνεται στην ευρύτερα αποδεκτή εικόνα του ιδανικού ιστορικού (εικόνα, ομολογουμένως, βασισμένη στον τρόπο που διαβάστηκε ο ίδιος ο Θουκυδίδης κατά το δέκατο ένατο αιώνα): δε δίνει καμιά κοινωνική ανάλυση παρά μόνο πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα είναι φετιχιστής με την ακριβή χρονολόγηση· και ισχυρίζεται πως μεταφέρει γεγονότα και όχι υποκειμενικές γνώμες. Ο Θουκυδίδης είναι συν τοις άλλοις εκείνος που έχει παγιάσει στη συνείδηση όλων των μεταγενέστερων αναγνωστών, ως τις μέρες μας, την πεποίθηση πως ο Πελοποννησιακός Πόλεμος είναι το κεντρικό γεγονός στην ελληνική ιστορία (κάτι

που αποδεικνύεται και από την επιλογή του θέματος Αθήνα και Σπάρτη για ένα βιβλίο αυτής της σειράς) και είναι ο τρόπος με τον οποίο σκιαγραφεί τους ατομικούς χαρακτήρες που έκανε τον Κλέωνα να θεωρείται εσαεί υπόδειγμα λαοπλάνου δημαγωγού, τον Αλκιβιάδη να παρουσιάζεται ως ένας φαντασμαγορικά προδοτικός τυχοδιώκτης και τον Περικλή να είναι ο ήρωας της ιστορίας, που συχνά, αν και παραπλανητικά, προσλαμβάνεται ως περικόλεια Αθήνα.

Το να μιλάμε για «Πελοποννησιακό Πόλεμο» είναι σαν να υιοθετούμε μια αθηναϊκή οπτική. Οι Σπαρτιάτες έβλεπαν τα πράγματα διαφορετικά και πρέπει να τονιστεί ότι σε διάφορα σύγχρονα έργα για τη σπαρτιατική ιστορία έχει προτιμηθεί η φράση «ο Αθηναϊκός Πόλεμος». Ο Θουκυδίδης τον αποκαλεί «ο πόλεμος Αθηναίων και Πελοποννησίων», ονομασία που αποτελεί αξίωση αμεροληψίας. Η αμεροληψία όμως είναι πρακτικά ανέφικτη: δε θα μπορούσε να απαλλαγεί από την ιδιότητα του Αθηναίου στρατηγού, ο οποίος είχε εξοριστεί μετά την αποτυχία της αποστολής του στην Αμφίπολη. Το μόνο του σχόλιο πάνω στο επεισόδιο αυτό (ότι δηλαδή η εξορία τού πρόσφερε μεγαλύτερη άνεση να συγκεντρώσει πληροφορίες για τη σπαρτιατική πλευρά, 5.26) παραείναι κάπως απαθές για να είναι αληθινό, ιδίως μάλιστα επειδή είναι γνωστή η δυσκολία του να εκμαιεύσει πληροφορίες από τους Σπαρτιάτες, για την οποία έγινε λόγος στο κεφ. 1 (5.68).

Οι συνθήκες της προσωπικής ιστορίας του Θουκυδίδα δε μας δίνουν το δικαίωμα να τον θεωρήσουμε θιασώτη ούτε της Αθήνας ούτε, ασφαλώς, και της Σπάρτης. Επειδή σπανίως διατυπώνει ρητά τη γνώμη του, οι απόψεις του έχουν αποτελέσει αντικείμενο συνεχιζόμενης αμφιλογίας. Όπως και να έχει το πράγμα, η προσωπική μου άποψη είναι ότι δεν είναι μέγας θαυμαστής των Σπαρτιατών (περιγράφονται ως διπρόσωποι, π.χ. στο 3.68, και επίσης ως υπερβολικά αναποφάσιστοι σε ζητήματα στρατηγικής, 8.69), αλλά ότι η άποψή του για την Αθήνα είναι πιο σύνθετη. Η ηρωοποίηση του Περικλή, ο οποίος πέθανε το τρίτο έτος του πολέμου, προσφέρεται για να συσταθεί μια νοσταλγική εικόνα της ιδανικής Αθήνας, κάτι σαν ένα ραβδί για να ξυλοκοπηθούν οι σύγχρονοι Αθηναίοι πολιτικοί (όπως φαίνεται καθαρά στη νεκρολογία του Περικλή στο 2.65).

Οι αιτίες του πολέμου

Ο Θουκυδίδης δημιουργεί δύο προβλήματα: Τι λέει; Και, έχει δίκιο; Γενικά, το πρώτο ερώτημα έχει παραδοσιακά απασχολήσει τους μελετητές. Το δεύτερο είναι πιο ριζοσπαστικό και μέχρι πρόσφατα δεν έχει διατυπωθεί πολλές φορές. Παλιότεροι ιστορικοί αναζητούσαν τη γνώμη του Θουκυδίδα σχετικά με τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, για παράδειγμα, πιστεύοντας ότι πρέπει να ήξερε τι λογής ήταν. Η συζήτηση επικεντρωνόταν στο προφανές χάσμα που υπάρχει ανάμεσα σε διαβεβαιώσεις ότι ήταν μισητός (Θουκ. 2.8) και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις αναπάντεχης συμμαχικής νομιμοφροσύνης (Θουκ. 7.82). Τώρα, όμως, είναι ευρέως αποδεκτό ότι οι αριστοκρατικοί φίλοι που είχε ο Θουκυδίδης μεταξύ των συμμάχων είναι πιθανό να υπήρξαν πιο εχθρικοί προς τους Αθηναίους από όσο η μάζα των φτωχών συμπολιτών τους και ότι αυτό ενδέχεται να έχει αλλοιώσει την εικόνα του.

Όσον αφορά το σημαντικό ερώτημα γιατί έγινε ο πόλεμος, η κατάσταση αυτή αντιστρέφεται. Δύο θεωρίες υπάρχουν, εξαιρετικά διαδεδομένες, που έχουν διατυπωθεί από σύγχρονους ιστορικούς: ο Kagan πιστεύει πως η ανάλυση του Θουκυδίδα για τις αιτίες του πολέμου (1.23) είναι λανθασμένη και προτείνει μια εναλλακτική εξήγηση· ο Ste Croix, αντιθέτως, πιστεύει πως ο Θουκυδίδης δεν κάνει λάθος αλλά πως έχει παντελώς παρανοηθεί. Το παράδοξο σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι οι απόψεις του Ste Croix έχουν προκαλέσει εντονότερο διάλογο και έχουν ασκήσει πιο πλατιά επιρροή.

Προτού κάνουμε λόγο για Ste Croix και Kagan, μια παλιότερη θεωρία αξίζει να μνημονευτεί εν παρόδω: ο Cornford στο βιβλίο του *Thucydides Mythistoricus* (1907) υποστήριξε πως ο πόλεμος επιβλήθηκε στον Περικλή από Αθηναίους εμπόρους παθιασμένους με το να σπάσουν τον ασφυκτικό έλεγχο που ασκούσε η Κόρινθος στην εμπορική επικοινωνία μέσω του Κορινθιακού Κόλπου με τις πλούσιες αγορές της Σικελίας και της νότιας Ιταλίας. Ο Θουκυδίδης, κατά τον Cornford, το ήξερε αυτό αλλά το αποσιώπησε, διότι θα υποβάθμιζε τις επικές βλέψεις της ιστορίας του. Ο τρόπος που ο Cornford προσεγγίζει το Θουκυδίδη είναι ριζοσπαστικός και μπροστά από την εποχή του. Στο μέτρο, ωστόσο, που τα αρχαία κράτη είχαν εμπορική πολιτική, αυτή σχετιζόταν με την εξασφάλιση του επισιτισμού και ορισμένων αγαθών σε ανεπάρκεια, όχι με εξαγωγικές αγορές. Επιπλέον, εμπορικά συμφέροντα δε φαίνεται να έχουν επηρεάσει ιδιαίτερα την αθηναϊκή πολιτική, κυρίως διότι πολλοί έμποροι με έδρα την Αθήνα ήταν μέτοκοι και όχι πολίτες και γι' αυτό δεν είχαν ψήφο. Είναι εξαιτίας αυτών των αναχρονιστικών αντιλήψεων για το εμπόριο που η θεωρία του Cornford απορρίπτεται από πολλούς σύγχρονους ιστορικούς.

Ο Θουκυδίδης (1.23) κάνει διάκριση ανάμεσα στην «αληθέστατη αλλά ελάχιστη δημοσιοποιημένη πρόφασιν (εξήγηση)» και στις «ανοιχτά δηλούμενες αιτίες (λόγους ή παράπονα)» και από τις δύο πλευρές. Την πρώτη κατηγορία αμέσως την υπομνηματίζει ως εξής, δίνοντας ασυνήθιστη έμφαση στην προσωπική του γνώμη: «πιστεύω πως οι Αθηναίοι με το να γίνουν ισχυροί και με το να προκαλούν φόβο στους Σπαρτιάτες, τους ανάγκασαν να αρχίσουν τον πόλεμο». Στη δεύτερη κατηγορία τοποθετεί τρεις διενέξεις που ξέσπασαν κατά την περίοδο 435-432, τις οποίες και περιγράφει στη συνέχεια: είναι οι διαμάχες για την Επίδαμνο (1.24-30), την Κέρκυρα (1.31-55) και την Ποτίδαια (1.56-65). Αποτελεί ειρωνεία το ότι ο Θουκυδίδης επιμένει στην οριστικότητα της ερμηνείας του, μετά την οποία «ποτέ κανένας δε θα είναι υποχρεωμένος να ξαναεξετάσει πώς ένας τέτοιος πόλεμος επέπεσε στους Έλληνες» (1.23), καθότι το χωρίο του αυτό έχει προκαλέσει ατέλειωτη αντιπαράθεση.

Για τον Kagan, όπως και για πολλούς άλλους πριν από αυτόν, η διάκριση ανάμεσα σε αιτίαν και πρόφασιν γίνεται ανάμεσα σε προφανείς και υποκείμενες αιτίες. Θεωρεί, εντούτοις, την προτεινόμενη από το Θουκυδίδη πρόφασιν ως προδήλως εσφαλμένη: η ανάπτυξη της αθηναϊκής δύναμης θα μπορούσε να εξηγήσει την έκρηξη του Πρώτου Πελοποννησιακού Πολέμου το 461 περίπου π.Χ., όμως γύρω στο 430 η Αθήνα είχε πια οφθαλμοφανώς σταματήσει να επεκτείνεται. Στην πραγματικότητα, η αναζήτηση υποκείμενης εξήγησης οφείλεται, κατά την άποψη του Kagan, σε παρανόηση, γιατί πιστεύει πως ο πόλεμος ξέσπασε κατά λάθος, ως αποτέλεσμα μιας σειράς κακών διπλωματικών χειρισμών. Νομίζει πως οι Κορίνθιοι επενέβησαν στην Κέρκυρα, διότι δεν περίμεναν την αντίδραση των Αθηναίων και πως οι Αθηναίοι επέδωσαν στην Ποτίδαια ένα αδικαιολόγητα δριμύ τελεσίγραφο, χωρίς να λογαριάσουν πόσο αυτό θα τρομοκρατούσε τη σπαρτιατική συμμαχία. Κανείς, κατά την άποψή του, δεν ήθελε τον πόλεμο. Όλοι ολίσθησαν σ' αυτόν από λάθος, κατά πολύ παρόμοιο τρόπο με τις ευρωπαϊκές Μεγάλες Δυνάμεις, σύμφωνα με ορισμένες ερμηνείες των γεγονότων του 1914.

Ο Ste Croix βλέπει τα δύο ουσιαστικά πρόφασιν και αιτία ως απλές γλωσσικές παραλλαγές του ίδιου πράγματος. Κατά την άποψή του, η διάκριση γίνεται ανάμεσα σε πραγματικούς αλλά απόρρητους λόγους και σ' εκείνους που προβάλλονται δημόσια. (Αυτή η ερμηνεία είναι τώρα γενικά αποδεκτή.) Επιχειρηματολογεί παραπέρα λέγοντας ότι το «ανάγκασαν» (αναγκάσαι, 1.23) χρησιμοποιείται με ασθενή σημασία και πρέπει μόνο να σημαίνει πως οι Σπαρτιάτες ένιωσαν υποχρεωμένοι να αναλάβουν δράση. Παραδοσιακά, αυτό το χωρίο έχει εκληφθεί ότι σημαίνει πως οι Σπαρτιάτες ήταν εκείνοι που άρχισαν επίσημως τον πόλεμο, αντιδρώντας όμως, στην πραγματικότητα, σε αθηναϊκή πίεση· ο Ste Croix μετατρέπει τη Σπάρτη σε πραγματικό όσο και επίσημο επιτιθέμενο. (Αυτή η άποψη έχει προκαλέσει ανάμεικτες αντιδράσεις.)

Συνεχίζει με μια περίπλοκη επανερμηνεία των ψηφισμάτων που εκδόθηκαν σε βάρος των Μεγάρων (πόλεως γειτονικής στην Αθήνα και συμμάχου της Σπάρτης). Αυτά συνιστούν μια περιβόητη αποσιώπηση του Θουκυδίδη, ο οποίος τα αναφέρει μόνο περιστασιακά (π.χ. 1.139), ενώ ο Πλούταρχος (Περικλής 29-30), ακολουθώντας τον Αριστοφάνη (Αχαρνείς 530-9), τα θεωρεί ως βασική αιτία του πολέμου. Ένα από τα ψηφίσματα φαίνεται πως απαγόρευε στους Μεγαρείς να εισέρχονται στην αθηναϊκή αγορά και στα λιμάνια της Αθηναϊκής Συμμαχίας, και αυτό έχει κατά παράδοση ερμηνευτεί ως οικονομικός αποκλεισμός και ως εσκεμμένη πρόκληση. Ο Ste Croix υποστηρίζει ότι αυτό το ψήφισμα ήταν απλώς η απάντηση σε θρησκευτική ασέβεια, ότι το εύρος του ήταν περιορισμένο και ότι ποτέ δεν αποτέλεσε σοβαρό διπλωματικό ζήτημα. Ο Πλούταρχος, πάνω στο θέμα αυτό, έχει απλώς «χάψει» μια φέτα αριστοφανικής φαντασίας.

Αυτή η ερμηνεία έχει μερικά ελκυστικά χαρακτηριστικά. Το αριστοφανικό ψήφισμα είναι ασφαλώς διατυπωμένο ως παρωδία ενός παραδοσιακού συμποτικού τραγουδιού και συνδέεται άμεσα με μια τελείως εξωφρενική φανταστική ιστορία, σύμφωνα με την οποία οι αρχές του πολέμου ανάγονται στην αρπαγή τριών πορνών (Αχαρνείς 523-9, μια σαφής παρωδία του 1.1-4 του Ηροδότου). Συνολικά, όμως, ο Ste Croix έχει μάλλον πολλά να κερδίσει από την υποβάθμιση της σημασίας των μεγαρικών ψηφισμάτων. Του δίνει τη δυνατότητα να αποκαταστήσει το κύρος του Θουκυδίδη, ενώ αφήνει όλη την ευθύνη του πολέμου στη Σπάρτη. Επιπλέον, αυτή η τελευταία φάση της επιχειρηματολογίας του τον εξαναγκάζει σε μια μάλλον περίπλοκη ειδική αγόρευση σχετικά με αγορές και λιμάνια. (Γενικά, δεν έχει κερδίσει αποδοχή.)

Η πορεία του πολέμου

Ο πόλεμος στην ξηρά ήταν παραδοσιακός. Για πολλούς αιώνες είχε βασιστεί σε οπλίτες ή βαρέως οπλισμένους πεζικάριους, εφοδιασμένους με δόρατα και ασπίδες σχεδιασμένες για μάχες κατά παράταξη. Οπλίτες ήταν όσοι μπορούσαν να πληρώσουν για τον εξοπλισμό τους (πλούσιοι αγροτοκτηματίες και ίσως το πλουσιότερο 50% του πληθυσμού). Πολεμούσαν ως ερασιτέχνες πολιτοφύλακες και η εκπαίδευσή τους ήταν υποτυπώδης: μόνο η Σπάρτη διατηρούσε τους πολίτες της υπό τα όπλα ως επαγγελματίες στρατιώτες, των οποίων η ικανότητα να διατηρούν το σχηματισμό τους και να εκτελούν απλούς ελιγμούς τους είχε χαρίσει τη φήμη, τουλάχιστον, ότι ήταν ανίκητοι στις μάχες εκ του συστάδην. Σε ανώμαλο έδαφος οι οπλίτες ήταν ευπρόσβλητοι σε επιθέσεις από ελαφρά οπλισμένες δυνάμεις. Ο οπλιτικός πόλεμος, ωστόσο, εξακολούθησε να κυριαρχεί στην ελληνική στρατηγική τακτική, εν μέρει διότι οι πόλεμοι γίνονταν για τη σχετικά σπάνια καλλιεργήσιμη γη, και εν μέρει για λόγους κοινωνικής προκατάληψης. Όλοι ήξεραν ότι εκείνοι που μπορούσαν να πληρώσουν για την πανοπλία τους ήταν ανώτεροι από εκείνους που δεν μπορούσαν.

Η ναυτική δύναμη της Αθήνας στηριζόταν στην τριήρη, επανδρωμένη από ένα αμοιβόμενο πλήρωμα 200 ελεύθερων κωπηλατών (πολιτών, μετοίκων και συμμάχων), οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να πληρώσουν για την πανοπλία τους. Ο αρχικός στόχος ήταν να αναδημιουργήσουν συνθήκες χερσαίας μάχης μέσα στη θάλασσα, συλλαμβάνοντας με αρπάγες ένα εχθρικό πλοίο και μετεπιβιβαζόμενοι σ' αυτό με οπλίτες πεζοναύτες. Γύρω στη δεκαετία του 430, ωστόσο, η Αθήνα χρησιμοποιούσε τις ασκημένες ικανότητες των πληρωμάτων της, για να ελιχθεί σε θέσεις, από όπου θα μπορούσαν να εμβολίσουν ή να εξουδετερώσουν τους αντιπάλους τους, τουλάχιστον στην ανοιχτή θάλασσα. Οι νίκες του Φορμίωνα στον Κορινθιακό Κόλπο (Θουκ. 2.84 και 2.90-2) δείχνουν καθαρά μερικές από τις τακτικές που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν.

Τα πολιορκητικά όπλα ήταν υποτυπώδη (βλ. για λεπτομέρειες Θουκ. 2.71-8), και χωρίς εσωτερική διχόνοια δεν υπήρχε πιθανότητα να αλωθεί με έφοδο ούτε η μικρότερη πόλη. Αλλά οι περισσότερες ελληνικές πόλεις στηρίζονταν στην αυτάρκεια της παραγωγής τους και η απώλεια της συγκομιδής τους μπορούσε να τις παραλύσει. Η Σπάρτη σχεδίαζε τις επιδρομές της στην Αττική τις περιόδους της συγκομιδής, επιτρέποντας στο στρατό της να αποζήσει από τη γη τις λίγες εβδομάδες που χρειαζόνταν για να καταστρέψει τα σπαρτά: τελικά οι αντίπαλοί τους ήταν υποχρεωμένοι να πολεμήσουν και, αναπόφευκτα, να χάσουν μια μάχη εκτός των τειχών. Στην αρχή, η γενική προσδοκία ήταν ότι αυτό θα διαρκούσε ένα-δυο χρόνια (Θουκ. 7.28). Στην πραγματικότητα, οι επιδρομές συνεχίστηκαν σε ετήσια περίπου βάση έως το 425 χωρίς φανερή επιτυχία.

Οι Αθηναίοι απάντησαν με μια πολιτική αποδιδόμενη στον Περικλή. Εκκένωσαν την ύπαιθρο της Αττικής χρησιμοποιώντας τον πλούτο της πόλεως και τα πλοία της για την εξασφάλιση προμηθειών και μεταφέροντας τον πληθυσμό μέσα στην ίδια την Αθήνα και στην περιοχή την προστατευόμενη από τη δεκαετία του 450 χάρη στα Μακρά Τείχη, που οδηγούσαν από την πόλη στο λιμάνι του Πειραιά. Στο μεταξύ, απάντησαν με ναυτικές επιδρομές εναντίον των συμμάχων της Σπάρτης και από το 424 εναντίον και της ίδιας της Λακωνίας. Η Σπάρτη είχε μπει στον πόλεμο για να «ελευθερώσει τους Έλληνες από τον [αθηναϊκό] ζυγό» (Θουκ. 2.8) και έπρεπε να καταγάγει αποφασιστική νίκη για να συντηρήσει το γόητρό της και τον έλεγχο των συμμάχων της.

Δυο απρόβλεπτα προβλήματα υπονόμειναν την επιτυχημένη κατά τα άλλα αθηναϊκή στρατηγική. Ο υπερπληθυσμός της Αθήνας κατά την επιδρομή του δεύτερου έτους προκάλεσε λοιμό που ρήμαξε τον αθηναϊκό πληθυσμό και το ηθικό του (είναι η επίπτωση στο ηθικό που ενδιαφέρει κυρίως το Θουκυδίδη, Θουκ. 2.47-55). Επιπροσθέτως, ήταν δαπανηρό να συντηρείς στόλο, ειδικά όταν οι σύμμαχοι επαναστατούσαν και έπρεπε να τους εξαναγκάζεις σε λιμοκτονία (ο Θουκ. 2.70 λέει ότι η πολιορκία της Ποτίδαιας το 432-430/29 στοιχίσε 2.000 τάλαντα). Από το 429/8 υπήρξαν προσπάθειες να περιοριστούν οι δαπάνες, αν μπορούμε να κρίνουμε από τα δάνεια του ιερού της Πολιάδος Αθηνάς προς το κράτος, τα οποία μειώνονται από 1.000 και πλέον τάλαντα το χρόνο σε 200 κατά μέσο όρο τάλαντα. Το 428/7 οι Αθηναίοι θέσπισαν έκτακτο πολεμικό φόρο και συγκέντρωσαν 200 τάλαντα (Θουκ. 3.19). Το 425/4 έχουμε ένα ψήφισμα, που δεν το μνημονεύει ο Θουκυδίδης, το οποίο ανεβάζει την αποτίμηση του φόρου από 600 περίπου τάλαντα σε κάπου 1.460.

Σε μια προσπάθεια να σπάσει το επικίνδυνο αυτό αδιέξοδο, ο Αθηναίος στρατηγός Δημοσθένης (όχι ο μεταγενέστερος ρήτορας) κατήγαγε την πρώτη θεαματική επιτυχία του πολέμου το 425. Οχύρωσε το ακρωτήριο της Πύλου στη Μεσσηνία κάνοντας το βάση εξόρμησης και μαζί με τον Κλέωνα χρησιμοποίησαν ελαφρά οπλισμένους στρατιώτες για να αποδυναμώσουν σπαρτιατική οπλιτική δύναμη που στάλθηκε εναντίον τους, η οποία είχε ανοήτως αυτοπαγιδευτεί στο ανώμαλο έδαφος της νήσου Σφακτηρίας (Θουκ. 4.1-41). 120 τουλάχιστον από τους θεωρητικά ανίκητους Σπαρτιάτες αιχμαλωτίστηκαν —ένα συντριπτικό χτύπημα στο σπαρτιατικό ανθρώπινο δυναμικό και γόητρο.

Η Αθήνα δεν μπόρεσε να διατηρήσει την πρωτοβουλία και δέχτηκε ένα εφάμιλλο πλήγμα το 424, όταν ο Σπαρτιάτης Βρασίδης με ένα άτακτο στράτευμα διείσδυσε στη Θράκη και παρακίνησε σε επανάσταση αρκετούς συμμάχους της Αθήνας, μεταξύ των οποίων και τη μεγάλη πόλη της Αμφίπολης (Θουκ. 4.75-88 και 4.102-16). Μετά από μια ετήσια εκεχειρία (από την άνοιξη του 423), η προσπάθεια του Κλέωνα να ανακαταλάβει την πόλη κατέληξε στην ήττα και το θάνατό του, αλλά και στο θάνατο του νικητή Βρασίδα (Θουκ. 5.2-11). Έτσι, απομακρύνθηκαν «οι δύο άνθρωποι από την κάθε πλευρά που ήταν οι περισσότερο αντίθετοι στην ειρήνη» (Θουκ. 5.16), και η Ειρήνη του Νικία συνομολογήθηκε το φθινόπωρο του 422 (Θουκ. 5.18-19).

Οι ιστορικοί διαφωνούν σχετικά με το ποιος βγήκε περισσότερο κερδισμένος από την ειρήνη. Υλικά βγήκε η Σπάρτη, διότι, αν και η Πύλος και η Αμφίπολη δεν επιστράφηκαν τελικά, πήρε όμως πίσω τους 120 αιχμάλωτους Σπαρτιάτες. Παρά ταύτα, η αποτυχία της Σπάρτης να καταγάγει αποφασιστική νίκη δημιούργησε εντάσεις. Διάφοροι σύμμαχοι αποσκίρτησαν και συμάχησαν με τον παραδοσιακό ανταγωνιστή της Σπάρτης στην Πελοπόννησο, το Άργος. Αν οι σύμμαχοι είχαν λάβει μεγαλύτερη ενίσχυση από την Αθήνα (που ήταν τώρα ανοιχτά εναντίον της Σπάρτης), οι Σπαρτιάτες μπορεί και να είχαν χάσει αντί να κερδίσουν οριακά την κρίσιμη μάχη στη Μαντίνεια το 418.

Η πρωτοβουλία ήταν στα χέρια των Αθηναίων, οι οποίοι επιδίωξαν να εξασφαλίσουν ένα αποφασιστικό πλεονέκτημα, αναλαμβάνοντας μια μαζική εκστρατεία στη Σικελία (415-413 π.Χ., πλήρως εξιστορούμενη στο Θουκ. 6-7). Οι προετοιμασίες των Αθηναίων διαταράχθηκαν από μεγάλα θρησκευτικά σκάνδαλα (τον ακρωτηριασμό των ερμαϊκών στηλών και τη βεβήλωση των Μυστηρίων), τα οποία οδήγησαν στην ανάκληση του Αλκιβιάδη, ενός από τους διορισμένους στρατηγούς, ο οποίος διέφυγε στη Σπάρτη. Η εκστρατεία έχασε την ορμή της και η τελική και ολοκληρωτική της αποτυχία προκάλεσε εκτεταμένες αποστασίες μεταξύ των υπηκόων-συμμάχων της Αθήνας το χειμώνα του 413/12.

Η Σπάρτη είχε στο μεταξύ πεισθεί (από τον Αλκιβιάδη, σύμφωνα με το Θουκ. 6.88-93) να χτυπήσει την Αθήνα με τα δικά της όπλα. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε πλοία και μια μόνιμη βάση στην Αττική, και αυτό σήμαινε χρήματα. Ο Θουκυδίδης (4.50) αφήνει περιστασιακά να εννοηθεί ότι περσικά χρήματα ήταν από χρόνια σε προσφορά, αλλά ότι η Σπάρτη είχε προηγουμένως φανεί διατακτική, διότι το τίμημα ήταν η περσική κυριαρχία επί των ιωνικών πόλεων, η οποία θα υπονόμεινε τον ισχυρισμό της ότι αγωνίζεται για την απελευθέρωση των Ελλήνων. Ωστόσο, περί το 412/11, οι Σπαρτιάτες αναγκάστηκαν να ενδώσουν (αν και υπάρχουν δυσκολίες στην ερμηνεία των τριών δήθεν σπαρτιατοπερσικών συμφώνων του Θουκυδίδη, 8.18, 8.36-37, 8.57-8), προ-καλώντας έτσι μια διπλωματική αντίφαση, η οποία θα διερευνηθεί περισσότερο στο κεφάλαιο 6.

Οι Αθηναίοι ήταν σε απόγνωση και το 411 δέχτηκαν να αναστείλουν τη δημοκρατία υπέρ ενός ολιγαρχικού καθεστώτος, των Τετρακοσίων, οι οποίοι (όπως υποστηρίχτηκε) θα ήταν αποτελεσματικότεροι στη διεξαγωγή του πολέμου. (Αυτό είναι το τελευταίο λεπτομερειακό επεισόδιο που διαβάζουμε στο Θουκυδίδη, 8.45-98, και έχουμε τη μοναδική ευκαιρία να το αντιπαραβάλουμε με την παράλληλη εξιστόρησή του από την Αθ. Πολ. 29-33.) Σύντομα έγινε σαφές ότι ο πραγματικός σκοπός των Τετρακοσίων ήταν ένα ξεπούλημα και το καθεστώς κατέρρευσε μέσα σε τέσσερις μήνες. Μια μετριοπαθής ολιγαρχία Πέντε Χιλιάδων ανέλαβε την εξουσία και εξασφάλισε σχετική αρμονία με το στόλο (που ναυλοχούσε στη Σάμο και είχε διακηρύξει δημοκρατική ανεξαρτησία), προτού αποκατασταθεί πλήρως η δημοκρατία το 410.

Για τα γεγονότα που ακολουθούν, στηριζόμαστε κυρίως στη μάλλον ανομοιογενή εξιστόρηση του Ξενοφώντα (Ελλ. 1.1-2.2). Στο διάστημα 410-407, οι Αθηναίοι ανέκτησαν έναν αριθμό συμμάχων που είχαν αποστατήσει από αυτούς υπό τη διπλωματική και στρατιωτική ηγεσία του Αλκιβιάδη, ο οποίος τώρα ανακλήθηκε, για να εκδιωχθεί εξορισμένος οριστικά ύστερα από μια αψιμαχία στο Νότιον το 407. Οι Σπαρτιάτες αδράνησαν εξαιτίας των διαφωνιών ανάμεσα στους ναυάρχους τους Λύσανδρο και Καλλικρατίδα, οι οποίες ίσως και να συνέβαλαν στο θάνατο του δεύτερου κατά την τελευταία πύρρεια νίκη της Αθήνας στις Αργινούσες (406). Το 405, ο Λύσανδρος αιφνιδίασε και κατέστρεψε τον αθηναϊκό στόλο, που ήταν αγκυροβολημένος στους Αιγός Ποταμούς. Η Αθήνα πολιορκήθηκε όλο το χειμώνα και παραδόθηκε την επόμενη άνοιξη. Ως έπαθλο για τη νίκη της η Σπάρτη επέβαλε μία ακόμη ολιγαρχία —τους Τριάκοντα, που έγιναν αργότερα γνωστοί ως Τριάκοντα Τύραννοι —, αλλά αυτό ανήκει στα μεταπολεμικά γεγονότα του κεφαλαίου 6.

Κεφάλαιο 6

ΓΗ ΠΟΥ ΤΑΙΡΙΑΖΕΙ ΣΕ ΗΡΩΕΣ;

Ανάκαμψη και παρακμή

Παραδόξως, η νίκη στον Πελοποννησιακό Πόλεμο έβλαψε μακροπρόθεσμα περισσότερο τη Σπάρτη από όσο η ήττα την Αθήνα. Αυτό φαινόταν αδιανόητο το 404 π.Χ., όταν η σπαρτιατική νίκη έδειχνε τόσο ολοκληρωτική όσο και η αθηναϊκή ήττα. Εντούτοις, μέσα σε πενήντα χρόνια, η Αθήνα (έστω και ποτέ πλέον τόσο ισχυρή όσο τον πέμπτο αιώνα) ήταν και πάλι μια μεγάλη δύναμη, ενώ η Σπάρτη όχι.

Διάφοροι παράγοντες εξηγούν την παρακμή της Σπάρτης. Η σπαρτιατική εξωτερική πολιτική παρουσίασε αναίτια σφάλματα (στη μεταχείριση των Πελοποννησίων συμμάχων του πολέμου) και αναπόφευκτες διπλωματικές αντιφάσεις (στις σχέσεις με την Περσία). Στο εσωτερικό υπήρχε διχασμός στους ηγετικούς κύκλους και το διαρθρωτικό πρόβλημα της δημογραφικής κάμψης.

Η αθηναϊκή ανάκαμψη είναι δυσκολότερο να εξηγηθεί. Το 404 ο Σπαρτιάτης ναύαρχος Λύσανδρος μετέτρεψε την Αθήνα σε δορυφορικό κράτος. Οι Αθηναίοι έπρεπε να παραδώσουν την αυτοκρατορία και το μεγαλύτερο μέρος του στόλου τους, να γίνουν υπήκοοι-σύμμαχοι της Σπάρτης και να δεχτούν ολιγαρχική κυβέρνηση ανδρικήλων, τους Τριάκοντα, οι οποίοι παρέμειναν στην εξουσία όλο το χειμώνα του 404/3. Η αποτυχία των Τριάκοντα ήταν εν μέρει αποτέλεσμα της λαϊκής κατακραυγής που προκάλεσαν οι εκκαθαρίσεις τους, οι οποίες τους εξασφάλισαν τη φήμη των «Τριάκοντα Τυράννων»: λέγεται ότι αυτοί εξόντωσαν μέσα σε οχτώ μήνες τόσους Αθηναίους όσους είχαν εξοντώσει οι Σπαρτιάτες σε δέκα χρόνια πολέμου (Ξεν. Ελλ. 2.4.21). Εν μέρει, ήταν και αποτέλεσμα σύμπτωσης, καθώς μια απίθανη χιονοθύελλα τους εμπόδισε να νικήσουν τους δημοκρατικούς αντιστασιακούς με ηγέτη το Θρασύβουλο. Ήταν όμως και το αποτέλεσμα του παιχνιδιού της εξουσίας στη Σπάρτη.

Αντιμέτωποι με την αρχική επιτυχία του Θρασύβουλου οι Τριάκοντα απευθύνθηκαν στη Σπάρτη και ο Λύσανδρος φρόντισε να αναλάβει το ξεκαθάρισμα της κατάστασης στην Αθήνα, αποκαθιστώντας πιθανώς στην εξουσία τους Τριάκοντα. Μετά την αναχώρησή του, ο βασιλιάς Πausanίας επέφερε μια αλλαγή στη σπαρτιατική πολιτική: πήγε ο ίδιος στην Αθήνα και αποκατέστησε τη δημοκρατία, με τον όρο να προστατευτούν με γενική αμνηστία όλοι οι πρώην υποστηρικτές των ολιγαρχικών, εκτός από τους ίδιους τους Τριάκοντα και μερικούς συγκεκριμένους οπαδούς τους. Οι αθηναϊκές πηγές θεωρούν την αμνηστία ως επιτυχία και ως θρίαμβο της δημοκρατικής μεγαλοψυχίας. Οπωσδήποτε, ο ολοκληρωτικός εμφύλιος πόλεμος αποτράπηκε, υπήρξαν όμως πολλές μικροταραχές και μερικές επιδεικτικές δίκες (οι οποίες προσφέρουν το πλαίσιο για τη δίκη του Σωκράτη το 399 π.Χ.). Το γεγονός ότι η αμνηστία είχε πράγματι κάποια επιτυχία ίσως να οφειλόταν εν μέρει στο φόβο της σπαρτιατικής επέμβασης.

Ο Pausanias δικάστηκε και απαλλάχτηκε οριακά μετά την επιστροφή του στη Σπάρτη, κάτι που δείχνει ότι υπήρχαν σημαντικές συγκρούσεις ως προς την ακολουθητέα πολιτική. Τα κίνητρά του το 403 είναι δύσκολο να προσδιοριστούν. Ίσως να φοβόταν τη δύναμη του Λύσανδρου, υπήρχαν όμως και διπλωματικοί υπολογισμοί. Είναι αξιοσημείωτο ότι η σύμμαχος της Σπάρτης, η Θήβα, αφού πρώτα ψήφισε υπέρ της καταστροφής της Αθήνας το 404 (Ξεν. Ελλ. 2.2.19), βοήθησε στη συνέχεια το Θρασύβουλο τό 403 (Ξεν. Ελλ. 2.4.1). Προφανώς, η Θήβα δεν εμπιστευόταν τους Τριάκοντα ως μαριονέτες του Λυσάνδρου, αλλά υπήρχε επίσης και πιο γενική δυσαρέσκεια μεταξύ των συμμάχων για τον τρόπο με τον οποίο η Σπάρτη μονοπωλούσε τους καρπούς της νίκης. Ο Pausanias ίσως να φοβόταν μήπως καταστραφεί η καλή φήμη της Σπάρτης.

Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε ο Πausanias έβλεπε μακριά. Μέσα σε οχτώ χρόνια, οι βασικοί σύμμαχοι της Σπάρτης, η Θήβα και η Κόρινθος, είχαν συμπράξει με το Άργος και με την πρώην αντίπαλό τους Αθήνα σε επανάσταση εναντίον της Σπάρτης, αρχίζοντας έτσι τον Κορινθιακό Πόλεμο (395-387). Για τους Σπαρτιάτες αυτό ήταν μια διπλωματική καταστροφή και ο λόγος που την προκάλεσε ήταν η επίθεση της Σπάρτης κατά της Περσίας. Τα περσικά χρήματα ήταν εκείνα που είχαν επιτρέψει στη Σπάρτη να επικρατήσει κατά την τελική φάση του Πελοποννησιακού Πολέμου το 413-404, αλλά περί το 400, οι Σπαρτιάτες εκστράτευσαν στη Μικρά Ασία, θεωρώντας ότι αυτός ήταν ένας καλός, αν και κυνικός, τρόπος για ανάκτηση του χαμένου γοήτρου. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 5, η Σπάρτη είχε αρχίσει τον Πελοποννησιακό Πόλεμο με την υπόσχεση να απελευθερώσει τους Έλληνες από την αθηναϊκή σκλαβιά· το είχαν επιτύχει αυτό μόνο με το να ξεπουλήσουν τις ελληνικές πόλεις της Ιωνίας στους Πέρσες· τώρα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι ο πραγματικός τους σκοπός ήταν να ενώσουν τους Έλληνες προετοιμάζοντας μια αντιπερσική «σταυροφορία». Αυτός ο πανελλήνιος (δηλ. αντιπερσικός) προγραμματισμός δράσης είναι ολοφάνερος το 396, όταν ο βασιλιάς Αγησίλαος ανέλαβε την ηγεσία των σπαρτιατικών δυνάμεων: σαν το μυθικό Αγαμέμνονα πραγματοποίησε θυσία στην Αυλίδα κοντά στη Θήβα, προτού επιτεθεί κατά της Ασίας. Ωστόσο, οι επίσημοι του θηβοκρατούμενου Βοιωτικού Κοινού έμειναν ασυγκίνητοι από αυτή την προσφυγή στη ρητορική του Τρωικού Πολέμου:

Όταν άκουσαν ότι έκανε θυσίες, έστειλαν ιπείς να του πουν να μη συνεχίσει και πέταξαν τις προσφορές από το βωμό. Ο Αγησίλαος εκτός εαυτού επικαλέστηκε τους θεούς ως μάρτυρες και απέπλευσε με την τριήρη του.

(Ξενοφών, Ελλ. 3.4.3-4)

Ο Πέρσης Μεγάλος Βασιλέας είδε τη σπαρτιατική εισβολή ως προδοσία και γρήγορα πρόσφερε οικονομική υποστήριξη στους ήδη αποξενωμένους συμμάχους της Σπάρτης. Ο Κορινθιακός Πόλεμος, που επακολούθησε, ήταν μια μπερδεμένη υπόθεση. Στην ξηρά, ένας αγώνας φθοράς που ευνόησε σταδιακά τη Σπάρτη· στη θάλασσα, οι σύμμαχοι είχαν αξιοσημείωτη επιτυχία, όταν ένας περσικός κατά βάση στόλος υπό τον Αθηναίο διοικητή Κόνωνα κατανίκησε τους Σπαρτιάτες στην Κνίδα το 394. Ο Κόνων γρήγορα επέστρεψε στην Αθήνα και με χρήματα που είχε εξασφαλίσει επί τούτου από τους Πέρσες ανοικοδόμησε τα τείχη, που είχαν καταστραφεί το 404/3. Η επιτυχία, ωστόσο, δημιούργησε προβλήματα στους Αθηναίους: οι ναυτικές εκστρατείες υπό το Θρασύβουλο το 390/89 αναβίωσαν τους περσικούς φόβους για αποκατάσταση της αθηναϊκής αυτοκρατορίας και το 387 η Σπάρτη και η Περσία ήρθαν σε συμφωνία, η οποία είναι εναλλακτικά γνωστή ως Ειρήνη του Βασιλέως (από το Μεγάλο Βασιλέα της Περσίας) ή ως Ειρήνη του Ανταλκίδα (από το όνομα του Σπαρτιάτη διπλωμάτη που είχε την ευθύνη των διαπραγματεύσεων) — δείχνοντας έτσι καθαρά ποιοι κυρίως επωφελήθηκαν.

Η Ειρήνη του Βασιλέως αποσκοπούσε να επιβληθεί σε όλο τον ελληνικό κόσμο και αποτέλεσε το πρότυπο για μια σειρά από τις λεγόμενες «κοινές» συνθήκες ειρήνης. Ο πιο σημαντικός όρος ήταν ότι, εκτός από τις μικρασιατικές πόλεις (που θα ανήκαν στην Περσία) και ελάχιστες άλλες εξειδικευμένες εξαιρέσεις, όλες οι ελληνικές πόλεις θα ήταν αυτόνομοι (αυτοδιοικούμενες). Εναπόκειτο στους Σπαρτιάτες να ερμηνεύσουν αυτό τον όρο και το έπραξαν με περισσή ιδιοτέλεια: πραγματοποίησαν εκτεταμένες παρεμβάσεις στα εσωτερικά άλλων πόλεων, μην επιτρέποντας, για παράδειγμα, στη Θήβα να ελέγχει τη Βοιωτία, παρόλο που οι ίδιοι, αντίθετα, διατηρούσαν τη Μεσσηνία. Το 382, ένας Σπαρτιάτης διοικητής που λεγόταν Φοιβίδας κατέλαβε και ενίσχυσε με φρουρά την ακρόπολη της Θήβας σε καιρό ειρήνης. Οι Σπαρτιάτες, αν και αποδοκίμασαν την ενέργειά του, εντούτοις διατήρησαν τη φρουρά, η οποία δεν εκδιώχθηκε έως το 379. Ανάλογη απόπειρα το 378 από το Σφοδρία, έναν άλλο Σπαρτιάτη διοικητή, να καταλάβει τον Πειραιά προσφέρει το ιστορικό πλαίσιο

μίας από τις πιο σπουδαίες επιγραφές που μας έχουν σωθεί, το Καταστατικό της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά αυτού του εγγράφου, που είναι άγνωστο στον Ξενοφώντα, είναι η έμφαση στο ότι πρόκειται για αμυντικό σύμφωνο, «ώστε οι Σπαρτιάτες να επιτρέψουν στους Έλληνες να είναι ελεύθεροι και αυτόνομοι» (στίχοι 9-11) και η προσπάθεια για προσέλκυση συμμάχων με την απαγόρευση στους Αθηναίους να κατέχουν συμμαχική γη (στίχοι 35-41, κάτι που μας βοηθά να κατανοήσουμε τις συμμαχικές ενστάσεις στον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό του πέμπτου αιώνα). Αξιοσημείωτη είναι και η έκταση των εγγραφών στο κάτω μέρος και στην πλάγια επιφάνεια της πέτρας, όπου απαριθμούνται οι συμμαχικές πόλεις: επρόκειτο για ένα επιτυχημένο μανιφέστο, και για ένα διάστημα νέα μέλη εξακολούθησαν να προσχωρούν, μέχρι να ξεπεράσουν ένα συνολικό αριθμό μεγαλύτερο του πενήντα περί τα τέλη της δεκαετίας του 370.

Το 371, η Σπάρτη προσφέρθηκε να ανανεώσει την ειρήνη. Ο Αγησίλαος επέμεινε πάλι στην αυτονομία της Βοιωτίας, την οποία ο Θηβαίος στρατηγός Επαμεινώνδας δεν επρόκειτο να δεχτεί. Αυτό έμοιαζε με αριστοτεχνική διπλωματία, διότι απομόνωνε τους Θηβαίους και έδινε στη Σπάρτη το πρόσχημα να τους επιτεθεί. Στο τέλος όμως, ο Επαμεινώνδας κέρδισε τη μάχη στα Λεύκτρα, που αποτέλεσε ολέθριο χτύπημα για τη Σπάρτη. Δεν ήταν τόσο η ίδια η μάχη, παρόλο που αυτή προκάλεσε μεγάλες διπλωματικές ανακατατάξεις, εξαναγκάζοντας την Αθήνα και τη Σπάρτη να συμπράξουν για μια δεκαετία, κατά την οποία η Θήβα κυριάρχησε στον ελληνικό κόσμο. Αντίθετα, αυτό που είχε σημασία ήταν οι επιπτώσεις της σπαρτιατικής ήττας και ο τρόπος με τον οποίο την εκμεταλλεύτηκαν οι Θηβαίοι.

Ο Αριστοτέλης, σε μια διάσημη ανάλυσή του (Πολιτικά 2.9 = 1270a15-b6), διατύπωσε τον ισχυρισμό ότι αυτό που κατέστρεψε τη Σπάρτη ήταν η ολιγανθρωπία (δηλαδή η έλλειψη άντρων). Αυτό δεν ήταν, κατά την άποψή του, αποτέλεσμα τόσο ρυθμού γεννήσεων όσο ενός συστήματος κληρονομιών, που συγκέντρωνε τον πλούτο στα χέρια των ολίγων —και πρέπει να θυμόμαστε εκείνο που είδαμε στο κεφάλαιο 4, ότι εκείνοι που φτώχαιναν τόσο πολύ, ώστε να αδυνατούν να καταβάλουν τη συνεισφορά τους στο συσσίτιον (κοινό γεύμα), έπαυαν να είναι πολίτες. Σύγχρονες εκτιμήσεις ως προς το ρυθμό κάμψης της αριθμητικής δύναμης των πολιτών ποικίλλουν (βλ. σχ. 18). Εκείνο που είναι σαφές είναι ότι οι αριθμοί ήταν σε κάμψη τουλάχιστον για έναν αιώνα και ότι η απώλεια 400 Σπαρτιατών στα Λεύκτρα έκανε την εξέλιξη ορατή και αβάσταχτη.

Αυτό που έκανε την κάμψη αμετάκλητη ήταν ο τρόπος που ο Επαμεινώνδας αξιοποίησε τη νίκη του. Με επανειλημμένες εκστρατείες στην Πελοπόννησο, συνοίκησε τις περισσότερες αρκαδικές πόλεις και ίδρυσε τη Μεγαλόπολη, για να αποτρέψει κάθε κίνδυνο σπαρτιατικής επέκτασης προς τα βόρεια. Ακόμη σημαντικότερη ήταν η ανάδειξη της Μεσσήνης σε ανεξάρτητη πόλιν —αποστερώντας έτσι τη Σπάρτη από τη μισή της επικράτεια και επιτείνοντας τη δημογραφική της κρίση.

Ανακαλύπτοντας παλιές δόξες: ο Λυκούργος στην Αθήνα

Η Σπάρτη μετά το 371 π.Χ. δεν έγινε ποτέ πια μεγάλη δύναμη, η Αθήνα όμως ήταν διαφορετική. Οι Αθηναίοι αποδείχτηκαν, βεβαίως, ανίκανοι να αντισταθούν στην άνοδο του Φιλίππου της Μακεδονίας μετά το 358 και, στο τέλος, ο Φίλιππος πέτυχε να νικήσει τους ενωμένους στρατούς της Αθήνας και της Θήβας στην αποφασιστική μάχη της Χαιρώνειας (338), η οποία του έδωσε τον έλεγχο της Ελλάδας. Ως ναυτική δύναμη, εντούτοις, η Αθήνα παρέμεινε σημαντική: οι Αθηναίοι ήταν σε θέση να επανδρώσουν 170 πλοία, όταν επαναστάτησαν εναντίον της Μακεδονίας, μετά το θάνατο του γιου τού Φιλίππου, του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Ένας λόγος της αρχικής επιτυχίας του Φιλίππου ήταν ότι αυτή συνέπεσε με μια περίοδο σχετικής αθηναϊκής κάμψης: παρά τις υποσχέσεις στο Καταστατικό της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας (πιο πάνω), οι Αθηναίοι είχαν σταδιακά αρχίσει να μεταχειρίζονται τους συμμάχους τους όλο και περισσότερο σαν υπηκόους. Αυτό είχε οδηγήσει στο Συμμαχικό Πόλεμο (δηλαδή πόλεμο της Αθήνας εναντίον των συμμάχων της, 357-355 π.Χ.), στο τέλος του οποίου η Αθήνα είχε υποχρεωθεί να αποδεχτεί ότι όσοι επιθυμούσαν (ανάμεσά τους και σπουδαία μέρη, όπως το Βυζάντιο, η Χίος και η Ρόδος) θα μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη συμμαχία.

Το 355, η Αθήνα ήταν και οικονομικά και στρατιωτικά εξαντλημένη. Ένα από τα πιο χτυπητά χαρακτηριστικά της περιόδου που επακολούθησε ήταν η οικονομική ανάκαμψη της Αθήνας υπό τους Εύβουλο (355 περ.-346) και Λυκούργο (336 περ.- 324) —ο δεύτερος δεν πρέπει να συγχέεται με το συνώνυμό του μυθικό Σπαρτιάτη νομοθέτη. Οι σύγχρονοι αναγνώστες είναι προδιατεθειμένοι, εν μέρει εξαιτίας της συμπωματικής επιβίωσης των λόγων του Δημοσθένη, να βλέπουν το τελευταίο τρίτο του τέταρτου αιώνα υπό το πρίσμα της σύγκρουσης μεταξύ Δημοσθένη και Φιλίππου, όπως μαρτυρεί ο όρος «δημοσθενική Αθήνα». Θα μπορούσε να υποστηριχτεί, ωστόσο, ότι ειδικά ο Λυκούργος είναι μία πιο σημαντική μορφή στην αθηναϊκή ιστορία.

Και ο Εύβουλος και ο Λυκούργος ήταν οικονομικοί μεταρρυθμιστές. Δύο αρχαία κείμενα, κανένα από τα οποία δεν είναι πολύ αξιόπιστο, υποστηρίζουν ότι ο Εύβουλος αύξησε τα ετήσια έσοδα της πόλεως στο ποσό των 400 ταλάντων (ψευδο-Δημοσθένης 10.37-38), που μπορεί περίπου να συγκριθεί με την απόδοση του αυτοκρατορικού φόρου στα μέσα του πέμπτου αιώνα· και ότι ο Λυκούργος το ανέβασε στο εντυπωσιακό ποσό των 1.200 ταλάντων (ψευδο-Πλούταρχος, Βίοι των Δέκα Ρητόρων, 842 κ.ε.). Η κύρια μεταρρύθμιση του Εύβουλου ήταν προφανώς να μειώσει τις αλλοπρόσαλλες στρατιωτικές δαπάνες, ψηφίζοντας νόμο που προέβλεπε ότι κάθε απρογραμμάτιστο έσοδο θα αποταμιευόταν σε ένα αποθεματικό (το λεγόμενο Θεωρικό Ταμείο) και δε θα ήταν διαθέσιμο να δαπανηθεί κατά βούληση από την εκκλησία. Αυτή είναι μια ενδιαφέρουσα κίνηση προς την κατεύθυνση της πλεονασματικής διαχείρισης και της απομάκρυνσης, ίσως, από την απεριόριστη δημοκρατία.

Ήταν κατά πάσα πιθανότητα το 336 που η Αθήνα κινήθηκε ακόμη περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση, με τη θεσμοθέτηση του αξιώματος του επόπτη της διοικήσεως (της οικονομικής διαχείρισης) —που θα επανδρωνόταν με εκλογή και όχι με κλήρωση και για θητεία τετραετή και όχι ετήσια. Από αυτήν ακριβώς τη θέση ο Λυκούργος διαχειρίστηκε για δώδεκα χρόνια τα οικονομικά της Αθήνας. Στο έργο του τον διευκόλυναν ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος, οι οποίοι, σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, δεν επέτρεψαν στην Αθήνα να ασκεί ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική και να πληρώνει το κόστος της. Ωστόσο, είναι γνωστός και για την επιτυχία του να πείσει πλούσιους Αθηναίους να συμβάλουν στην ικανοποίηση των αναγκών της πόλεως και να καταστούν, από μια άποψη, οικονομικοί της χορηγοί: αυτό το σύστημα «ευεργετισμού», ή εθελοντικής δημόσιας αναδοχής, είναι χαρακτηριστικό της ελληνοιστικής ελληνικής πόλεως. Η κλασική Αθήνα, εξάλλου, είχε ως χαρακτηριστικό της τις «λειτουργίες» (για τις οποίες βλ. κεφ. 4), ένα σύστημα υποχρεωτικής δημόσιας αναδοχής, το οποίο επιβαλλόταν στους πλούσιους πολίτες αντί φορολογίας.

Ο Λυκούργος άσκησε επίδραση στην Αθήνα, όχι μόνο ως εισπράκτορας προσόδων αλλά λόγω του τρόπου που γίνονταν οι δαπάνες κάτω από την καθοδήγησή του, ειδικά για δημόσια κτίρια και άλλα σημαντικά έργα. Μέρος των δαπανών ήταν στρατιωτικές και σ' αυτές συμπεριλαμβάνονταν έργα στα νεώρια, εξοπλισμοί και ενίσχυση του ναυτικού. Ανεγέρθηκε επίσης ένας αριθμός δημόσιων κτιρίων. Είναι πιθανόν ότι η Πνύκα (όπου γίνονταν οι συνελεύσεις της εκκλησίας) ανοικοδομήθηκε και επεκτάθηκε σημαντικά τα χρόνια αυτά, αν και οι μαρτυρίες είναι αρχαιολογικές και ενδέχεται αυτό να συνέβη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Για άλλα πράγματα μπορούμε να είμαστε βεβαιότεροι: ο Λυκούργος, για παράδειγμα,

ταυτίζεται στις πηγές μας με το πρόσωπο στο οποίο οφείλεται η κατασκευή του παναθηναϊκού Σταδίου και του διονυσιακού Θεάτρου. Το τελευταίο είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρον, διότι λέγεται πως αυτός έστησε και χάλκινους ανδριάντες των τριών μεγάλων τραγικών του πέμπτου αιώνα, του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη· και πως πέρασε ένα νόμο που υποχρέωνε τους ηθοποιούς που ανέβαζαν έργα τους να μένουν πιστοί στο εγκεκριμένο κείμενο.

Ο Λυκούργος φαίνεται ότι ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τις πολιτιστικές και θρησκευτικές πλευρές της έννοιας του Αθηναίου πολίτη και για τον τρόπο με τον οποίο η ιδιότητα του πολίτη έβρισκε τη δραματική έκφρασή της στις γιορτές της πόλεως. Ως περίοδος δημόσιας ανοικοδόμησης, η εποχή του Λυκούργου ήταν εφάμιλλη με εκείνην του Περικλή (για την οποία μιλήσαμε στο κεφ. 2). Η διαφορά είναι ότι το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή σχεδιάστηκε για να εκθειάσει το λαμπρό παρόν της αυτοκρατορικής Αθήνας, ενώ ο Λυκούργος αντιπροσωπεύει τις απαρχές μιας διαδικασίας απολίθωσης του παρελθόντος.

Μεταρρύθμιση και επανάσταση: ο Άγης και ο Κλεομένης στη Σπάρτη

Η καλύτερα μαρτυρημένη ακολουθία γεγονότων στη σπαρτιατική ιστορία μετά το 371 π.Χ. είναι η επανάσταση του τρίτου αιώνα, την οποία ξεκίνησε ο Ευρυπωντίδης βασιλιάς Άγης Λ' (244- 241 π.Χ.) και την οποία αναβίωσε ο Αγιάδης αντίστοιχός του Κλεομένης Γ' (235-222). Τις γνώσεις μας γι' αυτούς τους δύο τις οφείλουμε στο ότι ο Πλούταρχος τους έκανε θέμα του μόνου ζεύγους διπλών βιογραφιών που έγραψε, παραλληλίζοντας τους με τους Ρωμαίους δημάρχους Τιβέριο και Γάιο Γράκχο.

Όπως ο Τιβέριος Γράκχος, ο Άγης έκανε μια απλή πρόταση: να αναδιανεμηθεί η γη και να καταργηθούν τα χρέη, προκειμένου να αυξηθεί ο αριθμός των Σπαρτιατών και να ξεπεραστεί η δημογραφική κρίση. Σε άλλες πόλεις η ανακατανομή της γης και η κατάργηση των χρεών θα αποτελούσε επαναστατικό σύνθημα. Ο Άγης, ως καλός επαναστάτης, υποστήριζε ότι αποκαθιστά τις παραδοσιακές σπαρτιατικές αξίες. Ο Πλούταρχος (Άγης 5) φαίνεται πως αναπαράγει τη ρητορική του Άγη, όταν ισχυρίζεται πως ο αριθμός των κλήρων, ή ιδιοκτησιών, είχε παραμείνει σταθερός (αλλού, Λυκούργος 8, αναφέρει τον αριθμό των 9.000) από την εποχή του μυθικού νομοθέτη Αυκούργου ως την εποχή που ο ανεύθυνος έφορος Επιτάδευς ψήφισε, υποτίθεται, ένα νόμο που επέτρεπε να γίνεται η διάθεση της ιδιοκτησίας με διαθήκη μάλλον παρά από πατέρα σε γιο. Η αφήγηση του Πλουτάρχου δύσκολα συμβιβάζεται με την ανάλυση του σπαρτιατικού κληρονομικού συστήματος που μας δίνει ο Αριστοτέλης και παρατίθεται στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου- και ο Επιτάδευς, ο οποίος είναι υπόπτως αχρονολόγητος και αμάρτυρος από άλλη πηγή, επινοήθηκε κατά πάσα πιθανότητα για να στηρίξει την προπαγάνδα του Άγη.

Οι ομοιότητες ανάμεσα στον Άγη του Πλουτάρχου και τον Τιβέριο Γράκχο του είναι σε ορισμένες περιπτώσεις τόσο στενές που δημιουργούν υποψίες. Αντιμετωπίζοντας την αδιάλλακτη αντίδραση του Αγιάδη βασιλιά Λεωνίδα, ο Άγης φρόντισε να τον εκθρονίσει προς όφελος του συμμάχου του Κλεομβρότου, που ήταν γαμπρός του Λεωνίδα και μέλος επίσης της δυναστικής οικογένειας των Αγιάδων. Υπήρχε ένα σπαρτιατικό προηγούμενο γι' αυτό: περί το 491, ο βασιλιάς Κλεομένης (Αγιάδης) είχε υποβάλει την αντικατάσταση του Ευρυπωντίδη Δαμάρατου από τον μακρινό του εξάδελφο Λατυχίδα. Είναι όμως εντυπωσιακό ότι ο Λεωνίδας, στην ιστορία του Πλουτάρχου, παίζει τον ίδιο ρόλο με τον ανταγωνιστή του Τιβέριου Γράκχου, το δήμαρχο Οκτάβιο, ο οποίος ήταν εξίσου αδιάλλακτος και ανάλογα διακεείμενος. Επιπλέον, όπως ακριβώς ο Τιβέριος επινοεί ένα νέο θεσμικό δόγμα (ότι οι δήμαρχοι, ως εντολοδόχοι, είναι υποχρεωμένοι να πειθαρχούν στη βούληση του λαού), έτσι και ο Άγης, κατά παρόμοιο τρόπο, επινοεί το δόγμα της συνδυασμένης βασιλικής υπεροχής

(δηλαδή ότι, αν είναι σύμφωνοι οι δύο βασιλιάδες, όπως ο Κλεόμβροτος και ο ίδιος, μπορούν να υπερκεράσουν τους εφόρους). Στο τέλος όμως, οι μεταρρυθμίσεις του (όπως και εκείνες του Τιβέριου) βάλτωσαν: οι ισχυροί αλλά καταχρεωμένοι υποστηρικτές του Άγη τον έπεισαν να καταργήσει τα χρέη, αναβάλλοντας τον αναδασμό της γης, και στη συνέχεια τον εγκατέλειψαν.

Ο Λεωνίδα, που επέστρεψε από την εξορία το 241 για να εκτελέσει τον Άγη, φρόντισε να παντρέψει τη χήρα του Άγη με το γιο του Κλεομένη. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, το κίνητρό του ήταν ότι αυτή ήταν μια ευκατάστατη κληρονόμος, το αποτέλεσμα όμως ήταν να κάνει τον Κλεομένη θιασώτη των πολιτικών απόψεων του Άγη (Πλούταρχος Κλεομένης 1). Ο Κλεομένης, ο οποίος κληρονόμησε το θρόνο του πατέρα του το 235, ήταν (όπως και ο Γάιος Γράκχος) ένας πολύ πιο συστηματικός μεταρρυθμιστής από τον προκάτοχό του. Αντί να επινοήσει απλώς ένα θεσμικό δόγμα, όπως εκείνο της συνδυασμένης βασιλικής υπεροχής του Άγη, ο Κλεομένης επέφερε επανάσταση στο πολίτευμα, υποστηρίζοντας πως οι έφοροι ήταν αρχικά βοηθοί των βασιλιάδων. Αυτό το χρησιμοποίησε ως πρόσχημα (αφού προηγουμένως φρόντισε προληπτικά να δολοφονηθούν οι έφοροι που ήταν τότε στην εξουσία) για να καταργήσει το αξίωμα, με τη δικαιολογία ότι αλλεπάλληλοι κάτοχοί του είχαν κάνει κατάχρηση των εξουσιών τους. Ο Πλούταρχος λέει ότι:

Ο Κλεομένης απομάκρυνε τα έδρανα των εφόρων πλην ενός, στο οποίο σκόπευε να καθίσει ο ίδιος για να διευθύνει τα δημόσια πράγματα.

(Πλούταρχος, Κλεομένης, 10)

Σ' εμάς αυτό μπορεί να φαίνεται πως είναι μια ελαφρώς γελοία ενέργεια, ήταν όμως σημαντική σε μια κοινωνία, στην οποία ο συμβολισμός της εξουσίας ήταν ισχυρός: για παράδειγμα, μόνο οι έφοροι είχαν το δικαίωμα να παραμένουν καθισμένοι όταν ο βασιλιάς τους πλησίαζε.

Οι σχέσεις του Κλεομένη με το συμβασιλέα του ήταν εξίσου επαναστατικές. Δεν έμεινε ικανοποιημένος, όπως είχε μείνει ο Άγης, με το να ρυθμίσει έτσι τα πράγματα ώστε κάποιος εναλλακτικός διεκδικητής να πάρει τη θέση ενός εκθρονισμένου αντιπάλου. Απεναντίας, ανέβασε απλώς στο θρόνο των Ευρυπωντιδών τον ίδιο του τον αδερφό — έναν Αγιάδη χωρίς καμιά διασύνδεση με τους Ευρυπωντίδες. Αυτό αποτελούσε στην πράξη κατάργηση της διπλής βασιλείας, η οποία ποτέ πια δεν επρόκειτο να αποκατασταθεί.

Εξίσου μεγαλεπήβολη ήταν η επιτυχία του Κλεομένη στο να κάνει τις προτάσεις του πραγματικότητα. Η γη αναδιανεμήθηκε σε μερικούς τουλάχιστον περίοικους και είλωτες και ο Κλεομένης παρέμεινε στην εξουσία μέχρι που ο Αχαιός στρατηγός Άρατος κατόρθωσε να πείσει τον Αντίγονο Γ' της Μακεδονίας να επέμβει, με την αιτιολογία ότι η επιτυχία του Κλεομένη ως μεταρρυθμιστή τον καθιστούσε κοινωνική και στρατιωτική απειλή για τους γείτονες της Σπάρτης. Μετά την ήττα του στη Σελλασία το 222, ο Κλεομένης κατέφυγε ως αυτοεξόριστος στην Αίγυπτο, μόνο για να θανατωθεί εκεί στην προσπάθειά του να διαφύγει τη σύλληψη.

Η έλλειψη πηγών καθιστά αδύνατη τη συγγραφή μιας σπαρτιατικής ιστορίας μετά τον Κλεομένη. Ακούμε, ωστόσο, ένα φινάλε σ' αυτή την επαναστατική συμφωνία, στο πρόσωπο του Νάβη, ο οποίος κυβέρνησε τη Σπάρτη ως αυτοσχέδιος «βασιλιάς» από το 207 περ. ως το 192 π.Χ. Οι πληροφορίες μας για τον Νάβη συμπονούνται κυρίως σε ελάχιστες (πολύ εχθρικές) παρατηρήσεις του Πολυβίου, για τον οποίο ο Νάβης ήταν υπόδειγμα διεφθαρμένου τυράννου. Ο Νάβης ήταν ασφαλώς ένας τύραννος σύμφωνα με τα ελληνικά δεδομένα, αφού δε διέθετε νόμιμα δικαιώματα επί του θρόνου, έστω και αν ήταν ίσως μακρινός απόγονος του Ευρυπωντίδη βασιλιά Δαμάρατου, ο οποίος είχε καταφύγει στην Περσία μετά την εκθρόνισή του περί το 491. Ο Νάβης είναι μια ενδιαφέρουσα φυσιογνωμία, διότι φαίνεται πως ήταν υπεύθυνος για το ξεκίνημα τουλάχιστον του κτισίματος ενός περιαστικού τείχους στη Σπάρτη. Η κλασική Σπάρτη, όπως είδαμε στο κεφ. 2, ήταν ατείχιστη. Το χτίσιμο τείχους

ισοδυναμούσε με αποδοχή του ενδεχομένου να δεχτεί η Σπάρτη κάποια επίθεση — που αποτελούσε ταυτόχρονα και αναγνώριση της πραγματικότητας και απόρριψη ενός ορισμένου τύπου μύθου, αλλά και ένα βήμα προς την κατεύθυνση της μετατροπής της σε μια φυσιολογική ελληνιστική πόλιν.

Κεφάλαιο 7

Η ΕΛΛΑΔΑ ΥΠΟ ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΤΟΧΗ

Η Σπάρτη ως θεματικά πάρκο

Το πρώτο μισό του δεύτερου αιώνα π.Χ. είναι περίοδος προοδευτικής ρωμαϊκής επέμβασης στην κυρίως Ελλάδα. Παραδόξως, ελάχιστη επαφή είχε υπάρξει μεταξύ των δύο κόσμων πριν από το 220 π.Χ., αλλά η απειλή μακεδονικής υποστήριξης προς τον Αννίβα κατά την εισβολή του στην Ιταλία (218-202 π.Χ., Δεύτερος Καρχηδονιακός Πόλεμος) είχε φέρει τη Ρώμη σε σύγκρουση με τη Μακεδονία. Για λόγους που αποτελούν αντικείμενο αμφιλογίας, η Ρώμη κατά την περίοδο αυτήν αποδείχτηκε δισταχτική στο να προσαρτήσει εχθρικό έδαφος: αντίθετα, οι Ρωμαίοι επανειλημμένα επιτέθηκαν, νίκησαν και αποσταθεροποίησαν τους αντιπάλους τους με μια σειρά από τρεις Μακεδονικούς Πολέμους (211-205, 200-197, 171-168).

Η Ρώμη διεξήγαγε τη δεύτερη και την τρίτη από αυτές τις συγκρούσεις με τη βοήθεια διάφορων Ελλήνων συμμάχων, που ήταν εχθρικοί προς τη Μακεδονία, ανάμεσά τους και τις πόλεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας (μιας ομοσπονδίας που υπήρξε ηγέτιδα δύναμη στην Πελοπόννησο και πριν από την ήττα του Κλεομένη στη Σελλασία το 222 π.Χ.). Όσο περνούσε ο καιρός, οι Ρωμαίοι απαιτούσαν όλο και πιο δουλικά υποστήριξη από τους Έλληνες συμμάχους τους. Μετά τη διευθέτηση του 167 π.Χ., οι Ρωμαίοι έθεσαν υπό περιορισμό στην Ιταλία ένα μεγάλο αριθμό επιφανών Αχαιών (που παρέμειναν έως το 151) με το αιτιολογικό ότι δεν είχαν επιδείξει αρκετή δουλικότητα. Τελικά, μια αχαϊκή εξέγερση οδήγησε στη λεηλασία της Κορίνθου το 146. Η Συμπολιτεία διαλύθηκε και οι περισσότερες από τις πόλεις της εκχωρήθηκαν στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία (όπου και παρέμειναν μέχρι να αποτελέσει η Αχαΐα, δηλαδή η κεντρική και η νότια Ελλάδα, ξεχωριστή επαρχία το 27 π.Χ.).

Την ιστορία της περιόδου αυτής μας την αφηγείται ο μεταγενέστερος Ρωμαίος ιστορικός Λίβιος, του οποίου το έργο, όσο καλύπτει το δεύτερο αιώνα, σώζεται έως τη διευθέτηση του 167 π.Χ.: η αφήγηση του Λίβιου είναι σχετικά άχρωμη και εκθέτει τα πράγματα από τη ρωμαϊκή σκοπιά. Λιγότερο πλήρης αλλά πιο αποκαλυπτική είναι η εκδοχή του Πολύβιου (που καλύπτει την περίοδο 220-146, αλλά αυτό που σώζεται είναι μόνο τα πέντε· πρώτα από σαράντα βιβλία και αποσπάσματα από τα υπόλοιπα). Ο Πολύβιος είναι ευφρόνως αναλυτής από το Λίβιο· και, σε αντίθεση με αυτόν, ήταν και σύγχρονος με τα γεγονότα και Έλληνας, ο οποίος πήρε μέρος σε μερικά από τα γεγονότα που περιγράφει. Πραγματικά, ως ανερχόμενος πολιτικός στην ηγετική αχαϊκή πόλη της Μεγαλόπολης, ήταν ένας από εκείνους που εκτοπίστηκαν στην Ιταλία ως όμηροι το 167, αλλά αυτός κρατήθηκε στην ίδια τη Ρώμη, όπου έγινε μέλος του κύκλου που περιέβαλλε την ισχυρή οικογένεια των Σκιπιώνων. Αυτό του επέτρεψε να παρακολουθήσει από πάρα πολύ κοντά το ρωμαϊκό τρόπο λήψης αποφάσεων και το γεγονός ότι έγραψε για να βοηθήσει τους Έλληνες συμπατριώτες του να κατανοήσουν την άνοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής δύναμης είναι εκείνο που κάνει το έργο του τόσο διαφωτιστικό.

Ένα παράδειγμα είναι ίσως αρκετό. Είδαμε, στο τέλος του κεφαλαίου 1, ότι την εποχή του Αριστοτέλη (περί το 330 π.Χ.) αρχαίοι πολιτικοί στοχαστές επιδίωκαν να συνθέσουν το ιδεώδες ενός «μεικτού» πολιτεύματος —ένα κράμα μοναρχίας, ολιγαρχίας (ή

«αριστοκρατίας») και δημοκρατίας— και να προσαρμόσουν την ανάλυσή τους για τη Σπάρτη στο ιδεώδες αυτό. Η αντίδραση του Αριστοτέλη (για την οποία έγινε λόγος στο κεφ. 1) ήταν απλώς να αντιτάξει ότι η θεωρία δεν αντιστοιχούσε στη σπαρτιατική πραγματικότητα. Η απάντηση του Πολύβιου είναι πιο σύνθετη. Γι' αυτόν η Σπάρτη είναι μια όχι απόλυτα επιτυχημένη απόπειρα μεικτού πολιτεύματος (6.3-10), η οποία λειτούργησε καλά ως τη στιγμή που η Σπάρτη άρχισε να επεκτείνει την κυριαρχία της έξω από την Πελοπόννησο (6.48-50). Είναι οι Ρωμαίοι, κατά τη δική του άποψη, που έχουν καταφέρει με πειραματισμούς και σφάλματα να αναπτύξουν το ιδανικό μεικτό πολίτευμα και έχουν, ως εκ τούτου, υπερβεί τον κύκλο της φθοράς, στον οποίο υπόκεινται φυσιολογικά τα πολιτεύματα (6.10, 6.57-58). Αυτό που έχει σημασία εδώ δεν είναι τόσο η πειστικότητα της ανάλυσής του (που είναι μηδαμινή) όσο η προσπάθειά του να συνδιαλλαγεί με το νέο φαινόμενο, δηλαδή τη Ρώμη, κάνοντας χρήση παραδοσιακών ελληνικών αντιλήψεων: αν η στρατιωτική επιτυχία είναι το αποτέλεσμα ενός ιδανικού πολιτεύματος, τότε η ανικανότητα της Σπάρτης μετά το 371 π.Χ. πρέπει να οδήγησε μοιραία στην εκθρόνιση του σπαρτιατικού μύθου.

Παρ' όλα αυτά, ο Πολύβιος παρέμεινε ένας μεμονωμένος επικριτής, ίσως γιατί ήταν φυσικός εχθρός της Σπάρτης. Η Σπάρτη υπό τον Κλεομένη και το Νάβη είχε αντιταχθεί στην ανερχόμενη δύναμη της Μεγαλόπολης και της Αχαϊκής Συμπολιτείας μέσα στην Πελοπόννησο. Μετά τη δολοφονία του Νάβη το 192 π.Χ., ο Αχαιός στρατηγός Φιλοποίμην (συμπολίτης του Πολύβιου και ένας από τους ήρωές του) είχε προσαρτήσει τη Σπάρτη. Το 188 ο Φιλοποίμην λέγεται ρητά ότι κατήργησε τη σπαρτιατική αγωγή (εκπαιδευτικό σύστημα), η οποία δεν αποκαταστάθηκε προφανώς έως τη διάλυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας το 146.

Έχουμε ήδη δει (στο κεφ. 6) ότι οι ρυθμίσεις του σπαρτιατικού πολιτεύματος άλλαξαν με την επανάσταση του Αγη και του Κλεομένη. Η διπλή βασιλεία καταργήθηκε και δεν αποκαταστάθηκε ποτέ· και, παρόλο που ακούμε να γίνεται λόγος για εφόρους και για *γερουσία* σε όλη τη διάρκεια της Ρωμαϊκής περιόδου, υπάρχουν κάποιες μαρτυρίες ότι και οι δύο αυτές μορφές αξιωμάτων επανδρώνονταν με εκλογές ετησίως —κάτι που αποτελούσε τον κανόνα για τους άρχοντες μιας ελληνιστικής ή ρωμαϊκής πόλης, ενώ τα μέλη της γερουσίας στην κλασική Σπάρτη εκλέγονταν για ισόβια θητεία. Παρομοίως, υπάρχουν προφανείς διαφορές ανάμεσα στην αγωγή που καταργήθηκε το 188 και σ' εκείνη που αποκαταστάθηκε ή επανεπινοήθηκε το 146: συγκεκριμένα, η νέα αγωγή περιορίστηκε προφανώς σε αγόρια άνω των 14 ετών, σε αντίθεση με την προγενέστερή της που άρχιζε από την ηλικία των 7. Η αλλαγή των θεσμών αντικατοπτρίζεται σε μια αλλαγή στη φύση των μαρτυριών. Οι επιγραφές, οι οποίες σπάνιζαν σε παλιότερες εποχές, είναι κοινές στη ρωμαϊκή Σπάρτη: σαν να έβρισκε την ισορροπία της η Σπάρτη προσπαθώντας να εμφανιστεί ως μια τυπική, εγγράμματη, ελληνιστική πόλις, διατηρώντας όμως ταυτόχρονα και υπερτονίζοντας την ιδιαιτερότητά της με την επαναφορά των αρχαίων της θεσμών.

Λόγω της κατάργησης της αγωγής από τον Φιλοποίμην, είμαστε υποχρεωμένοι να μη δεχόμαστε ανεπιφύλακτα αστήριχτους ισχυρισμούς συγγραφέων της Ρωμαϊκής περιόδου όπως ο Πλούταρχος (ο οποίος είναι, δυστυχώς, μία από τις λεπτομερέστερες πηγές μας για την αγωγή), ειδικά όταν αυτοί ισχυρίζονται πως αυτό που περιγράφουν είναι αυθεντική αρχαιότητα. Ο συντηρητισμός ήταν μέρος του σπαρτιατικού μύθου και ο σκοπός τού ισχυρισμού ότι ένας θεσμός είχε διατηρηθεί αναλλοίωτος από την Αρχαιότητα ενδέχεται ακριβώς να είναι η νομιμοποίηση μιας αλλαγής. Στην πραγματικότητα, είναι αμφίβολο αν ήξερε κανείς στη Σπάρτη του 146 πολλά πράγματα για την προ του 188 αγωγή, και μάλιστα με δεδομένη την παραδοσιακή εξάρτηση της Σπάρτης από την προφορική μάλλον παρά από τη γραπτή μνήμη — εξάρτηση που αντικατοπτρίζεται στην απουσία κλασικών επιγραφών.

Αυτό, ωστόσο, δεν ενοχλούσε τους τουρίστες, ούτε τους Ρωμαίους ούτε και τους Έλληνες από άλλες πόλεις, που συνέρρεαν στη Σπάρτη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Εκείνο που αναζητούσαν δεν ήταν ακριβής αρχαιογνωσία αλλά η αναπαράσταση μιας αρχαίας

κληρονομιάς τού τύπου που βρίσκει σήμερα τη θέση της σε ένα θεματικό πάρκο. Και ακριβώς, όπως τέτοια θεματικά πάρκα ενισχύουν την τοπική οικονομία προσφέροντας απασχόληση σε όσους επιθυμούν να ντυθούν με στολές εποχής, έτσι υπάρχουν και πληροφορίες για την ετοιμότητα της Σπάρτης να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις του τουριστικού εμπορίου.

Ένα παράδειγμα αυτής της προσαρμογής στην τουριστική εκμετάλλευση μπορεί να διαπιστώσει κανείς στη γλώσσα των σπαρτιατικών επιγραφών. Ο αρχαϊκός και ο κλασικός ελληνικός κόσμος ήταν ένας κόσμος χωριστών διαλέκτων. Τα δωρικά Ελληνικά, όπως τα μιλούσαν στη Σπάρτη και στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, διέφεραν σημαντικά (ειδικά ως προς τη μορφή των φωνηέντων τους) από την αττική διάλεκτο, με την οποία οι σύγχρονοι αναγνώστες είναι εξοικειωμένοι λόγω Αθήνας. Από την Ελληνιστική περίοδο, ωστόσο, υπάρχει μια αυξανόμενη τάση να γράφονται οι επιγραφές, ακόμη και στις δωρικές πόλεις, στη διάλεκτο που έγινε γνωστή ως κοινή, βάση της οποίας ήταν η αττική διάλεκτος. Αντίθετα, οι επιγραφές από τη ρωμαϊκή Σπάρτη γράφονται γενικά στη δωρική. Σ' αυτά τα κείμενα, ωστόσο, εισάγονται μερικές φορές τα χαρακτηριστικά δωρικά φωνήεντα, ακόμη και σε λέξεις όπου οι δωρικές διάλεκτοι δεν τα είχαν χρησιμοποιήσει ποτέ. Αυτό δείχνει ότι η λειτουργία της διαλέκτου σ' αυτές τις επιγραφές είναι παρόμοια με εκείνη του *Ye Olde Tea Shoppe**: σκόπιμος και όχι πάντα σωστός αρχαϊσμός, που αποσκοπεί στο να δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα πλαστής αυθεντικότητας.

Μια συνθετότερη προσαρμογή είναι ίσως ορατή στις τελετουργίες γύρω από την αγωγή. Ο Ξενοφών (Λακ. Πολ. 2.9), γράφοντας τον τέταρτο π.Χ. αιώνα, κάνει λόγο για έναν αγώνα στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, κατά τον οποίο Σπαρτιατόπουλα προσπαθούσαν να κλέψουν όσο περισσότερα τυριά μπορούσαν από το βωμό, ενώ άλλοι τα φύλαγαν με μαστίγια: προφανώς ο στόχος εκείνων που διακινδύνευαν ήταν να κινηθούν τόσο γρήγορα, ώστε να φάνε όσο το δυνατό λιγότερο ξύλο. Διάφορες πηγές από τη Ρωμαϊκή περίοδο αναφέρονται στην ίδια προφανώς τελετουργία (ή, τουλάχιστον, σε κάποια αναβίωσή της), διότι γινόταν και πάλι στο βωμό της Αρτέμιδος Ορθίας και περιλάμβανε τη μαστίγωση Σπαρτιατών εφήβων. Υπάρχει όμως μια σημαντική διαφορά. Καμία από αυτές τις μεταγενέστερες πηγές δεν κάνει λόγο για τυριά και όλες τους υποδηλώνουν ότι αυτό που γινόταν ήταν απλώς μια δοκιμασία αντοχής — είναι αξιοσημείωτο ότι στις επιγραφές από τη Ρωμαϊκή περίοδο το γεγονός αναφέρεται ως καρτερίας αγών ή «άθλημα αντοχής» —, στην οποία σκοπός ήταν να υποστεί κανείς σιωπηλά όσο γινόταν περισσότερες μαστιγώσεις. Είναι πιθανότατα υπερβολικός ο ισχυρισμός του Πλουτάρχου (Λυκούργος 18) ότι έχει δει «πολλούς» διαγωνιζόμενους να αφήνονται να μαστιγωθούν μέχρι θανάτου, το γεγονός όμως ότι ο Πλούταρχος ισχυρίζεται πως το έχει δει είναι σημαντικό, γιατί και άλλοι συγγραφείς ισχυρίζονται πως ήταν παρόντες και η διαρρύθμιση του ιερού είναι ενδεικτική. Οι ανασκαφές δείχνουν μια διαδοχή ναών και βωμών από την Αρχαϊκή περίοδο και μετά και ένα θέατρο ρωμαϊκής χρονολογίας —σαν να γίνονταν συνειδητές προσπάθειες για να εξυπηρετηθούν φιλοθεάμονες τουρίστες, που έρχονταν να παρακολουθήσουν αυτή την ποιοτική σπαρτιατική εκδοχή των μονομαχικών αγώνων.

Την επιτυχημένη οικονομική δραστηριότητα της Σπάρτης μπορεί να τη δει κανείς σε ένα χωρίο του ιστορικού Κασσίου Δίωνα. Όταν ο Αύγουστος, ο πρώτος Ρωμαίος αυτοκράτορας, επισκέφθηκε την Ελλάδα το 21 π.Χ., ήταν ήδη ευνοϊκά διακείμενος απέναντι στους Σπαρτιάτες, γιατί είχαν αφιερώσει ένα ιερό στη Λιβία (με την οποία ήταν από τότε παντρεμένος) σε μια κρίσιμη στιγμή στη διάρκεια των εμφύλιων πολέμων. Ο Αύγουστος αντάμειψε τους Σπαρτιάτες με έναν ενδιαφέροντα τρόπο:

* Σημείωση του μεταφραστή: «Το Παλαιόν Τεϊόκαπηλείον»: πλαστός αρχαϊσμός που χρησιμοποιείται στον αγγλόφωνο κόσμο για λόγους εντυπωσιασμού και διαφήμισης.

Τους τίμησε δίνοντας τους τα Κύθηρα και παίρνοντας μέρος στα συσσίτια τους.
(Κάσσιος Δίων, 54.7.2)

Τα Κύθηρα ήταν ένα νησί που ανήκε στη Σπάρτη στο απώτερο παρελθόν και που η επιστροφή του αποτελούσε ένδειξη γοήτρου όσο και εδαφική παραχώρηση. Η συμμετοχή στο συσσίτιον, ωστόσο, ήταν ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό του κοινωνικού συστήματος της κλασικής Σπάρτης. Ήταν «τιμητικό» για τους Σπαρτιάτες να παρακαθήσει στο γεύμα τους ο Αύγουστος, γιατί έτσι απένεμε αυτοκρατορική αναγνώριση σ' αυτή την παλινορθωμένη παραδοσιακή τους δραστηριότητα.

Η Αθήνα ως πανεπιστημιούπολη

Το χωρίο του Κασσίου Δίωνα που παρατέθηκε στο τέλος του προηγούμενου μέρους συνεχίζει, για να δείξει με έμφαση τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι ελληνικές πόλεις, που είχαν υποστηρίξει τη χαμένη πλευρά (ή που είχαν υποστηρίξει τους νικητές χωρίς μεγάλο ενθουσιασμό), σε διαμάχες ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες μεγάλες δυνάμεις. Η Αθήνα είχε μάλλον αρνητική επίδοση στο να επιλέγει νικητές κατά τον πρώτο π.Χ. αιώνα. Είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση από έναν υποστηρικτή του Μιθριδάτη του Πόντου και, ύστερα από πολιορκία, η πόλη αλώθηκε και λεηλατήθηκε το 86 π.Χ. από το Ρωμαίο στρατηγό Σύλλα. Οι Αθηναίοι είχαν αποσπάσει την περιφρονητική συγχώρηση του Ιούλιου Καίσαρα κατά την πρώτη φάση των εμφύλιων πολέμων, αφού προηγουμένως είχαν υποστηρίξει τον Πομπήιο στη μάχη της Φαρσάλου (48 π.Χ.). Στη μάχη του Άκτιου (31 π.Χ.), κατά την τελική φάση των εμφύλιων πολέμων, οι Αθηναίοι είχαν και πάλι υποστηρίξει έναν χαμένο, αυτή τη φορά τον αντίπαλο του Αυγούστου, τον Αντώνιο, και το είχαν πληρώσει.

[Ο Αύγουστος] τους αφαίρεσε την Αίγινα και την Ερέτρια, μέρη που τους ανήκαν προηγουμένως και, επίσης, τους απαγόρευσε να κάνουν κάποιον πολίτη έναντι χρημάτων.
(Κάσσιος Δίων, 54.7.2)

Το τελευταίο μέρος αυτής της περιόδου είναι ενδιαφέρον, διότι αποτελεί υπαινιγμό για την επιτυχία των Αθηναίων να πλασάρουν την πόλη τους ως ένα διαφορετικό τύπο τουριστικού προϊόντος: ως ένα σχολείο κοινωνικής μόρφωσης για νεαρούς Ρωμαίους αριστοκράτες. Ο Ρωμαίος ρήτορας Κικέρων έγραψε έναν αριθμό φιλοσοφικών διαλόγων κατά το πρότυπο εκείνων του Πλάτωνα. Στους διαλόγους του Κικέρωνα, ωστόσο, συμμετέχουν κατά κανόνα ο Κικέρων και οι αριστοκράτες Ρωμαίοι φίλοι του και όχι ο Σωκράτης. Οι διάλογοι που απαρτίζουν το *De finibus*, για παράδειγμα, είναι τοποθετημένοι στην Αθήνα: το δραματικό πλαίσιο του βιβλίου 5 είναι ένας απογευματινός περίπατος του νεαρού Κικέρωνα μετά από την πρωινή παρακολούθηση μιας διάλεξης: και το θέμα των αρχικών τμημάτων αυτού του διαλόγου είναι κατά πόσον είναι συγκινητικότερο να διαβάζεις τα μεγάλα έργα της λογοτεχνίας (που με βάση το τοπικό πλαίσιο θα πρέπει να εννοούνται τα έργα της ελληνικής και μάλιστα της αθηναϊκής λογοτεχνίας) ή να επισκέπτεσαι τόπους καθαγιασμένους από τη σχέση τους με τον Περικλή και με το Δημοσθένη.

Για ένα Ρωμαίο υψηλής κοινωνικής θέσης όπως ο Κικέρωνας, που η ενηλικίωσή του συνέπιπτε με τις αρχές του πρώτου αιώνα π.Χ., η Αθήνα ήταν κατά βάση το μέρος όπου ολοκλήρωνε κανείς τις σπουδές του προτού επιστρέψει στη Ρώμη για να ξεκινήσει την πολιτική του σταδιοδρομία. Αλλά ένας στενός φίλος του Κικέρωνα, που έγινε ο πιο τακτικός του επιστολογράφος, αποφάσισε να παραμείνει στην Αθήνα. Πραγματικά, έζησε εκεί όλη του τη ζωή, με αποτέλεσμα να είναι κανονικά γνωστός με την προσωνυμία «Αττικός» (δηλαδή «ο Αθηναίος»). Ο Αττικός έγινε κατά πολλούς τρόπους πιο Αθηναίος από τους Αθηναίους: οι ευεργεσίες του προς την πόλη ήταν τέτοιες, ώστε να του προσφερθεί τιμητικά η αθηναϊκή υπηκοότητα (την οποία απέρριψε λόγω κάποιου νομικού μικροκωλύματος). Από

την Κλασική εποχή, οι Αθηναίοι παραχωρούσαν κατά παράδοση πολιτικά δικαιώματα σε πλούσιους και διακεκριμένους ξένους ευεργέτες. Αυτό που υπαινίσσονται οι λέξεις του Κασσίου Δίωνα είναι ότι ο Αύγουστος είχε αντιληφθεί πως υπήρχαν σε κάποιες περιπτώσεις πιο άκομψα ιδιοτελή κίνητρα και ότι η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων γινόταν έναντι άμεσης καταβολής μετρητών.

Όποια και αν ήταν αρχικά τα αισθήματα του Αυγούστου για την Αθήνα, η οργή του σύντομα υποχώρησε αρκετά, ώστε ο στενός φίλος και γαμπρός του Αγρίππας να χρηματοδοτήσει εκεί ένα σημαντικό πρόγραμμα δημόσιων έργων. Τα αποτελέσματα αυτού του οικονομικού προγράμματος μπορεί να τα δει κανείς καθαρότατα στην Αγορά, όπου η εξέλιξη του χώρου μέσα στο χρόνο είναι ιδιαιτέρως εντυπωσιακή. Ο όρος Αγορά σημαίνει το εμπορικό κέντρο και/ή το κέντρο μιας ελληνικής πόλης και η εικόνα μας για την αθηναϊκή Αγορά είναι ενός τετράγωνου ανοιχτού χώρου, οριζόμενου περιμετρικά από στοές, οι οποίες σχηματίζουν μεταξύ τους ορθές γωνίες. Στην πραγματικότητα, η Αγορά κατά την Κλασική περίοδο είχε σχετικά λίγες στοές και αυτές δεν αποσκοπούσαν στο να καθορίζουν τα όρια του τετραγώνου: η Βασίλειος Στοά (που ανοικοδομήθηκε μετά το 480 π.Χ.), η Ποικίλη Στοά (που χτίστηκε γύρω στο 460) και η Στοά του Διός (γύρω στο 430) ήταν όλες συγκεντρωμένες γύρω από μια γωνία της Αγοράς και ακόμη και η Νότια Στοά (γύρω στο 420) κάλυπτε μόνο το μισό τής μίας πλευράς του τετραγώνου. Η κλασική Αγορά, επομένως, ήταν ένας τετράγωνος ανοιχτός χώρος περιβαλλόμενος από σπίτια —ή τουλάχιστον ένας χώρος που είχε τη δυνατότητα να μένει ανοιχτός, γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε την περιστασιακή παρουσία εμπορικών παραπηγμάτων.

Μόνο κατά τη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου η Αγορά οριοθετήθηκε από στοές κατά μήκος της περιμέτρου του τετραγώνου. Η νέα Νότιος Στοά, η Μέση Στοά και η Στοά του Αττά-λου χτίστηκαν όλες γύρω στο 150 π.Χ. Είναι η δεύτερη και η τρίτη από αυτές που οριοθετούν πλήρως δύο πλευρές της Αγοράς και τονίζουν το χαρακτηριστικό της σχήμα. Επί Αυγούστου όμως, υπήρξαν σημαντικές εξελίξεις μέσα στο τετράγωνο. Δύο κτίρια ειδικά πρέπει να επισημανθούν. Ο ναός του Άρη των Αχαρνών (που ήταν εκτός πόλεως) γκρεμίστηκε και ξαναχτίστηκε όχι κατά μήκος μίας από τις πλευρές της Αγοράς αλλά σε προβολή μέσα σ' αυτήν. Μπορεί να υπάρχει κάποια σχέση εδώ με τα προβλήματα διαδοχής μέσα στην αυτοκρατορική οικογένεια (ο Γάϊος, εγγονός και διάδοχος του Αυγούστου, ανακηρύχτηκε «νέος Άρης» κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στην Αθήνα το 2 π.Χ.). Αν και ήταν αθηναϊκός ναός, η παρουσία του ήταν σύμβολο της ρωμαϊκής εξουσίας. Ακόμη πιο σημαντικό, εξαιτίας του μεγέθους και του ύψους του, ήταν το Ωδείο του Αγρίππα, μια αίθουσα συναυλιών και διαλέξεων. Αυτό χτίστηκε μπροστά από τη Μέση Στοά κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εκτείνεται σχεδόν στη μισή απόσταση κατά μήκος της Αγοράς. Το αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών είναι σαφές: ενώ η κλασική και η ελληνιστική ακόμη Αγορά ήταν ένας ανοιχτός χώρος, στον οποίο μπορούσαν να συναντιούνται οι πολίτες, η Αγορά στο μέλλον επρόκειτο να γίνει ένας χώρος μνημειακής αρχιτεκτονικής, που θα συμβόλιζε τη ρωμαϊκή κυριαρχία.

Ο διασημότερος ίσως προστάτης της Αθήνας ήταν ο αυτοκράτορας Αδριανός (117-138 μ.Χ.), ο οποίος επισκέφθηκε επίσης δύο φορές και τη Σπάρτη. Ήταν εκείνος που ολοκλήρωσε την κατασκευή του μεγαλύτερου αθηναϊκού ναού, που εξακολουθεί να αποτελεί το ογκωδέστερο από τα αθηναϊκά ερείπια: του ναού του

Ολυμπίου Διός. Ήταν ναός που είχε αρχίσει να χτίζεται πριν από εξακόσια και πάνω χρόνια από την οικογένεια του τυράννου Πεισίστρατου και που είχε μείνει ημιτελής μετά την έξωση της τυραννίδας (510 περ. π.Χ.). Από μια άποψη, η ολοκλήρωση ενός τέτοιου έργου ήταν ένας άθλος χωρίς προηγούμενο. Από μια άλλη οπτική γωνία όμως, θα μπορούσε να θεωρηθεί άκομψο να συνδέσει κανείς τόσο στενά το όνομά του με ένα κτίσμα που είχαν αρχίσει να κατασκευάζουν οι τύραννοι: είναι ίσως άξιον απορίας κατά πόσο ο Αδριανός αμέλησε να λάβει υπόψη του αυτό το ζήτημα ή κατά πόσο απλώς δεν τον απασχόλησε.

Ένα από τα πιο αινιγματικά μνημεία της Αθήνας είναι η αψίδα του Αδριανού, που βρίσκεται κοντά σε μια γωνία του περιβόλου του ναού του Ολυμπίου Διός. Η αψίδα έχει μια επιγραφή μπροστά και πίσω, η οποία αναφέρεται στην Αθήνα, στη μία πλευρά ως πόλη του Θησέα (του μυθικού ιδρυτή της πόλης) και στην άλλη ως πόλη του Αδριανού. Αυτό οι ιστορικοί το έχουν δει παραδοσιακά ως μαρτυρία της επέκτασης της πόλης από τον Αδριανό, υποθέτοντας ότι η αψίδα αποτελούσε το όριο ανάμεσα στην αρχική πόλη και στην υποτιθέμενη νέα αδριάνεια συνοικία. Ωστόσο, είναι γλωσσικά ευκολότερο να διαβάσουμε όχι «την αρχαία πόλη του Θησέα» αλλά την «πρώην πόλη του Θησέα», και έχει πρόσφατα υποστηριχτεί πως η αψίδα προβάλλει την αξίωση ότι ο Αδριανός και όχι πλέον ο Θησέας είναι ο πραγματικός ιδρυτής της Αθήνας.

Παρά τα φαινόμενα, η τελευταία εικόνα αυτού του βιβλίου δεν είναι η αψίδα του Αδριανού στην Αθήνα. Είναι ένα από τα διάφορα αντίγραφα των αθηναϊκών μνημείων, που κατασκευάστηκαν μέσα στα κτήματα της οικογένειας Anson (μετέπειτα κόμητες του Lichfield) στο Shugborough του Staffordshire, σύμφωνα με το έργο των πρωτοπόρων Βρετανών αρχαιοσυλλεκτών James Stuart και Nicholas Revett. Οι Stuart και Revett έμειναν στην Αθήνα (1751-1753) και ήταν οι πρώτοι που φιλοτέχνησαν αρχιτεκτονικούς λεπτομερή σχέδια των αρχαίων κτισμάτων. Η επίσκεψή τους χρηματοδοτήθηκε από την Εταιρία των Φιλοτέχνων του Λονδίνου (Society of Dilettanti), η οποία και δημοσίευσε τα σχέδια. Αυτή η δημοσίευση ήταν ένα σημαντικό γεγονός στην ιστορία των συγχρόνων διαθέσεων έναντι της Ελλάδας: είναι εν μέρει εξαιτίας των Stuart και Revett που οι άνθρωποι ακόμη και σήμερα επισκέπτονται την Ελλάδα για να περιεργαστούν τα αρχαία μνημεία· και είναι εν μέρει εξαιτίας των δικών τους σχεδίων που έχουμε ακόμη την τάση να βλέπουμε την αρχαία ελληνική τέχνη με τα μάτια του δέκατου όγδοου αιώνα.

Αυτό το βιβλίο επικεντρώθηκε απαρχής στην ιδέα ότι η ιστορία της Αθήνας και της Σπάρτης είναι μια ιστορία εικόνων. Οι Stuart και Revett προσφέρουν, ενδεχομένως, ένα κατάλληλο σημείο κατάληξης, αφού το έργο τους υποδηλώνει ότι ένας λόγος που οι δύο αυτές πόλεις είναι σημαντικές είναι για τις εικόνες της Αθήνας (και, βεβαίως, της Σπάρτης) που έχουν συνθέσει οι άνθρωποι.